

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Fil. dr *Sigurd Wallin*, Stockholm: Stockholmskt tapetmåleri i sydlig utbredning ... 97
Stockholmer Tapetmalerei in südlicher Verbreitung 104
Docent *Sven B. Ek*, Lund: Bågen — ett gammalt hömått 105
Der Heubogen — ein altes Mass 121

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Intendent *Erik Hofrén*, Malmö: Principer för byggnads- och miljöinventering 123

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Docent *Nils-Arvid Bringeus*, Lund: Moderna ljusseder 127
Brita Egardt: Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar. Anmäld av professor *Gösta Berg*, Stockholm 135
Ernst Manker: Kvarnarna på Tjörn. Anmäld av docent *Sven B. Ek*, Lund 143
FÖRENINGSMEDDELANDEN 144

RIG · ÅRGÅNG 48 · HÄFTE

4

1965

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Hovrättspresidenten *Sture Petré*n

Sekreterare: Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

REDAKTION:

Stiftelsen Skansens direktör professor *Gösta Berg*

Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, Lund. Telefon 115 28

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Stockholm NO. Telefon 63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 10 kr

Postgiro 193958

Till Rigs ärade prenumeranter

Alltsedan Föreningen för svensk kulturhistoria bildades 1918 har årsavgiften till föreningen och därmed prenumerationspriset på dess tidskrift *Rig* varit oförändrad 10 kronor. Som bekant är penningvärdet idag ett annat; trycknings- och distributionskostnader har befunnit sig i oavbruten stegring. Föreningen har därför omsider sett sig nödsakad höja den årliga avgiften för *Rig* till 15 kronor från och med 1966. Denna måttliga och väl motiverade höjning hoppas redaktionen icke måtte minska intresset för *Rig* hos dess prenumeranter.

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om *Rig*" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH
FOLKLIVSARKIVET I LUND

1965 ÅRGÅNG 48

REDAKTION

GÖSTA BERG · MARSHALL LAGERQUIST
SIGFRID SVENSSON

STOCKHOLM 1965

Föreningen för svensk kulturbistoria

STYRELSE

Hovrättspresidenten *Sture Petré*n (ordf.), f. riksarkivarien *Ingvar Andersson* (v. ordf.), förste intendenten *Marshall Lagerquist* (sekr., adr. Nordiska museet, Stockholm No), professor *Sigfrid Svensson* (Rigs redaktör, adr. Folklivsarkivet, Lund), civilingenjör *Bo Westerberg* (skattm.), Stiftelsen Skansens direktör professor *Gösta Berg*, professor *Sigurd Erixon*, styresmannen för Nordiska museet fil. dr *Hans Hansson*, fil. dr *Ingegerd Henschén*, förste bibliotekarien *Sam Owen Jansson*, förste antikvarien *Sverker Janson*, fil. dr *Erik Hjalmar Linder*, f. stadsantikvarien *Tord O:son Nordberg*, landsantikvarien *Gösta von Schoultz*, kapten *Nils Strömbom*, förste intendenten *Svante Svärðström*, professor *Ernst Söderlund*, docent *Mats Rehnberg*, f. förste intendenten *Sigurd Wallin*.

REVISORER

Intendenten *Anders Nyman*, byrådirektör *Viveka Granlund*

REVISORSSUPPLEANTER

Intendenten *Göran Bergengren*, byråsekreterare *Ann Marie Huss*

Boktryckeriaktiebolaget Thule

Stockholm 1965

INNEHÅLL

UPPSATSER

Amanuensen fil. kand. <i>Jan Brunius</i> , Göteborg: Stockholms målärämbete intill 1700-talets mitt Stockholms Malergilde bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts	65 87
Docent <i>Sven B. Ek</i> , Lund: Bågen — ett gam- malt hömått	105
Der Heubogen — ein altes Mass	121
Intendenten fil. dr <i>Alfa Olsson</i> , Göteborg: ... "Helgdagsbröd på ett synnerligt sätt"	33
Festival bread of a particular kind	41
Professor <i>Sigfrid Svensson</i> , Lund: Nordiska museet, "Antikvitetskollegiet" och forskning- en	1
Fil. dr <i>Sigurd Wallin</i> , Stockholm: Stock- holmskt tapetmåleri i sydlig utbredning	97
Stockholmer Tapetmalerei in südlicher Ver- breitung	104

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Professor <i>Gösta Berg</i> , Stockholm: "Loukkalii- na" än en gång	88
Repliker	90
Intendent <i>Erik Hofrén</i> , Malmö: Principer för byggnads- och miljöinventering	123
Fil. dr <i>Sven Ljung</i> , Stockholm: Dansk arkiv- aktivitet	9
Med. dr <i>Karl Mattisson</i> †, Malmö: Sydsvenska taktäckare	5
Südschwedische Strohdachdecker	8
Riksantikvarie <i>Gösta Sellin</i> , Stockholm: Öp- pet brev till professor Sigfrid Svensson	62
Repliker	64

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Docent <i>Nils-Arvid Bringéus</i> , Lund: Moderna ljuseder	127
Docent <i>Phebe Fjellström</i> , Uppsala: Varifrån kommer birkarlarna?	42

Professor <i>Hilding Pleijel</i> , Lund: Den gamla skånska prästgårdskulturen	11
Fil. dr <i>Sigurd Wallin</i> , Stockholm: Manne Hof- rén, landsantikvarien som författare	91
Lennart Améen: Stadsbebyggelse och domän- struktur. Anmäld av fil. kand. <i>Nils Ragnar Jeansson</i> , Lund	19
Brita Egardt: Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördo- mar. Anmäld av professor <i>Gösta Berg</i> , Stock- holm	135
Manne Hofréns samlade författarskap. Se ovan <i>Sigurd Wallin</i>	91
Ernst Manker: Kvarnarna på Tjörn. Anmäld av docent <i>Sven B. Ek</i> , Lund	142
Lars-Arne Norborg: Jönköping under medeltid och äldre Vasatid. Anmäld av docent <i>Lars- Olof Larsson</i> , Lund	21
S. E. Noreen och H. Græbe: Henrikstorp. Det skånska glasbruket 1691—1760. Anmäld av antikvarien fil. lic. <i>Åke Nisbeth</i> , Stockholm	58
Maj Nodermann: En jämtländsk kyrkmålarfa- milj. Anmäld av docent <i>Sven B. Ek</i> , Lund ..	28
Mats Rehnberg: Ljusen på gravarna. Se ovan <i>Nils-Arvid Bringéus</i>	127
Anna Birgitta Rooth: Loki in Scandinavian mythology. Anmäld av professor <i>Sigfrid Svensson</i> , Lund	29
Birger Steckzén: Birkarlar och lappar. Se ovan <i>Phebe Fjellström</i>	42
Mårten Stenberger (red.): Die Zeit der Stadt- gründung im Ostseeraum. Anmäld av inten- dentem fil. lic. <i>Erik Hofrén</i> , Malmö	56
Poul Strömstad: Åbenrå 1. Et københavnsk hus og dets beboere gennem to århundreder. Anmäld av förste intendenten fil. dr <i>Erik Andrén</i> , Stockholm	57
Fartein Valen-Senstad: Norske lantbruksred- skaper. 1800—1850-årene. Anmäld av antik- varien fil. lic. <i>Göran Rosander</i> , Uppsala	26

Viktor Åkerman: Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat. Se ovan *Hilding Pleijel* 11

KORTA BOKNOTISER

Lottlisa Behling: Die Pflanzenwelt der mittelalterlichen Katedralen 31

Lottlisa Behling: Die Pflanze in der mittelalterlichen Tafelmalerei 31

Thore Brogårdh: Folkliv i ord och bild 32

Gösta Ehrnberg: Kring en gammal garvaregård 31

Sven B. Ek: Tre svartkonstböcker 32

J. J. Huldén: Människor och medaljer 61

Rut Liedgren: Folkets hus Gersheden 61

Friedrich Heinz Schmidt: Forschungen zur Volkskunde im deutschen Südwesten 32

FÖRENINGSMEDDELANDET 144

Signaturer under rubriken "Korta boknotiser":

I. J.=Ingemar Jeppsson, N. L. R.=Nils Ludvig Rasmusson, S. B. E.=Sven B. Ek, S. S.=Sigfrid Svensson, S. W.=n=Sigurd Wallin.

Stockholmskt tapetmåleri i sydlig utbredning

Av *Sigurd Wallin*

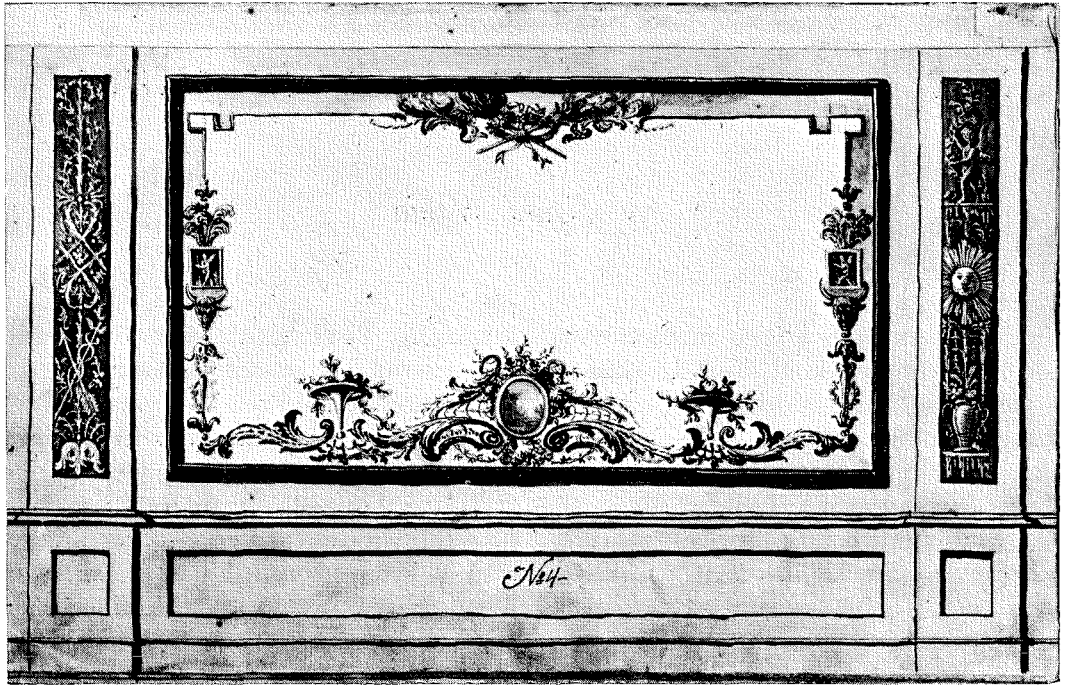
Stockholm som Sveriges modectrum för hantverk och konstslöjd är numera i den hantverkshistoriska litteraturen mångsidigt belagt inom olika yrken genom grundliga undersökningar och översiktlig exemplifiering. Tänk på silversmide, tenngjuteri, bokbinderi, bokhantverk, och tänk på Stockholms slott som rikets tongivande byggnadscentral, en det svenska sjuttonhundratalets motsvarighet till medeltidens dombyggnadshyttor. För stockholmaren Gustaf Upmark d. y. var synpunkten ett självklart ledmotiv. Och en programskiss lades upp 1931 av Gösta Selling under rubriken "Hur långt räcker Stockholm?"

Sjuttonhundratalets stilväxlingar följde i rad. På tapeternas område — som är en detalj i rumsinredningen men obligatorisk för varje vårdad bostad — är övergången från karolinsk och tidigt frihetstida barock den mest avgörande, då man allmänt vände stofttapeternas schaggimiterande framsida mot väggen och brukade linnevävens baksida till oljemålning i hela väggfält och i denna teknik återgav de varandra avlösande modestilarnas former. Målarna fingo hand om tapeterna på ett fullständigare sätt än tidigare, både när det gällde att dekorera ett underlag av väv och ett av papper.

En urkund från Stockholm bland det för övrigt rika sjuttonhundratalsmaterialet har nu genom publicering blivit lättare

tillgänglig, fastän den redan förut varit ofta citerad i tapetsammanhang. Det är hovmålaren Carl Fredrik Torsselius tapetmålARBOK, som han synbarligen lagt upp och fyllt med förlagor under sin gesälltid på 1780—90-talen. Denna rikhaltiga följd av akvareller — över sjuttio blad — rymmer ett åtskilligt större antal formvarianter och färgkompositioner och är nära nog enastående som en hantverkarens egenhändiga mönsterförråd i liten skala och i akvarellteknik för arbeten som han i olja på väv eller i limfärg på papper skulle breda ut över hela väggfält och i tavelformat på dörrstyckena. Som lokaliserad till en av huvudstadens större ämbetsmålareverkstäder och tillkommen och använd under en modeperiod, då ornamentstilarna avlöste varandra så tätt att de på vår marknad kunde leva i livlig pardans på väggarna i en och samma rums-svit, har denna mönsterbok vissa förutsättningar som uppslag för en snabbutflykt för att konstatera om huvudstadsmodet räcker till rikets yttersta gräns ut mot ett centralare beläget grannland.

Formförrådet hos Torsselius omfattar ur stilsynpunkt både rokoko och gustavianskt och ingalunda minst den avancerade sengustavianska klassicismen i en på sätt och vis hantverksmässig variation. Om allt detta skulle kunna exemplifieras med ett enda blad ur tapetmålARBOKEN, vore ju detta bevis nog för den härövan

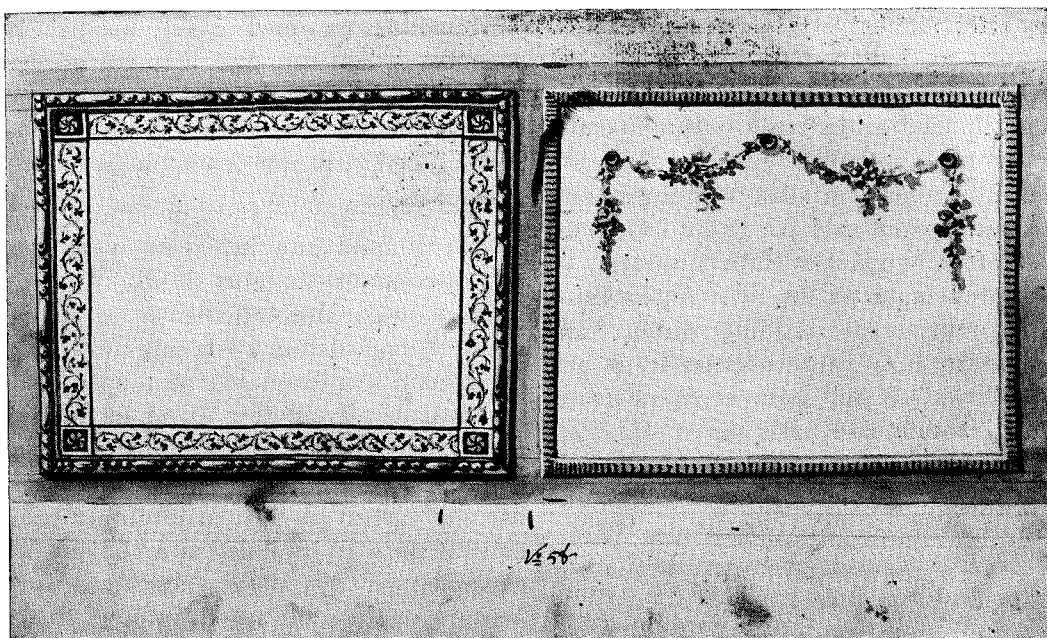
1. C. F. Torsselius tapetmälarsbok N:o 4. Komposition med element ur flera av 1700-talets stilar.

åberopade stilarnas syskontrivsel. Torsselius blad N:o 4 kanske kommer närmast i fråga om ett sådant stilförenande konststycke, fig. 1. I det väggfältet äro de klart sengustavianska små figurplattorna med mörk botten infogade i ett ramverk av lössläppt böljande roccailler och därjämte antydningar till à la grèque i ett par av hörnen. Men nog ger det samlade sjuttioalet av akvareller ett betydligt fylligare intryck av stilarnas samtidighet, om dessa ock tilldelas skilda uppgifter i de olika rumsenheter i en bostadssvit.

Går man nu med denna bok som likare ut att söka i det stora beståndet av bibehållna alster från det senare 1700-talets tapetmåleri, får man dock tänka på hur nära nog oändliga stilarnas ornamentvariationer voro och även på hur mycket av målarnas produktion som gått förlo-

rat, och man får ej förvånas om man måste nöja sig med allmän släktskap i stället för bokstavliga överensstämmelser. Slumpen skulle i motsatt fall varit övernaturligt välvillig.

Det är också just allmännivå det gäller och ej det högsta skiktets undantagsalster. Men det är stockholmsk medelnivå och ändamålet skulle här vara att få en föreställning om dennas geografiska räckvidd. Vägarna från Stockholm till Skåne kantas av exempel på den sökta företeelsen. Det kan man lätt övertyga sig om genom att bläddra i mångfalden av litteratur om herrgårdar och stadsbebyggelse. Och sätten för spridningen ha varit flera än enbart det att man rekvirerat till sig en stockholmsmålare. Ett exempel från 1740-talet på handel med lösa tapeter berättar Mila Hallman (sid. 149) om

2. C. F. Torsselius tapetmålarbok N:o 58. Gustavianska bårder och blomfestonger.

tapetmakareänkan Bader i Stockholm, som sålt saftfärgade tapeter till överstelöjtnant Stephan Klingspor för hans hem i Västervik. Den arten av spridning är ofta konstaterad. Stockholmsinflytandet kan också förmedlas av inredningsarkitekterna, som antingen åtföljdes av sina vissa huvudstadshantverkare eller också försågo yrkesmän från orten med skisser att arbeta efter.

Till Skåne gå vägförbindelserna både öster och väster om Vättern. Tar man först den västra och följer leden norr om Mälaren representera de kungliga anläggningarna Ekolsund och Strömsholm den främsta kvaliteten genom välbevarade alster från 1770-talet av rokokomålaren Lars Bolander. Ekolsunds Fågelsal har väggfälten inramade i flödande blomsterrikedom och färgrikt fågelliv. I Ströms-

holms slott har den kinesiska salen också fått livliga figurgrupper inom ramverken. Det är en dekorationsart som vunnit stor popularitet och efterbildats av många handaskickliga yrkesmän. I det västmanländska Fiholm i Rytterne socken ha salongens väggfält en stor grupp av frukter och blommor på lågt postament, ett motiv som Torsselius gärna odlar. Ängelsbergs bruksherrgård har bårdinramade väggfält med landskaps- eller figurgrupper, och dessutom väggfält med gustavianska blomgirlander upptill. Bernshammar representerar den sengustavianska stilen skickligt tillämpad 1788 av Emanuel Linnell som ung arbetare vid operans dekorationsatelier.

I Närke observerar man en graciös dekoration från 1780-talet av klart stockholmsk art i Säbylund, utförd av måla-

ren Lars August Malm och omfattande flertalet av herrgårdens rum. I Västergötland kan man välja att i Almnäs se väggfält med ramar av löst bandlindade stavar med rockailler och rosenkvistar, eller i Svenneby infällda målningar och dörröverstycken med jaktmotiv i Oudry's stil (efter original i Nationalmuseum). Till inredningen av det Schefferska Stora Ek rekvirerades åtskilligt direkt från Stockholm, bl. a. papperstapeter från Carl Torndahl. Och det stora herrgårdshuset från 1700-talet på Kavlás har en sal klädd med tapetfält med målade figurscener i ett fylligt och ganska groft rokokoramverk, hallstämplade i Stockholm 1755, men också rum som visa en finlemmad gustaviansk karaktär.

Följer man från Stockholm de östra landskapen ned direkt mot Skåne, har man att passera ännu mer koncentrerade herrgårdsbygder. Redan utom stadens södra tullar, på Åkeshov har rokokon slagit ut i full rikedom på målade vävtapeter. Ett spisöverstycke bär en bestickande skickligt målad rosengirland över ett rutmönstrat fält, och salen i husets övervåning har haft väggarna fyllda av fält med stora figurlandskap efter Boucher i rikt och fylligt men ändå graciöst rokokoramverk. Därefter utmed Södertäljevägen ligger Sturehov med en huvudvåning som vunnit ett stadgat anseende som det mest utsökta av ung gustaviansk stil i målade vävtapeter och med dessa samstämda kakelugnar. Gården byggdes och inreddes för Gustaf III:s finansminister baron Liljencrantz. Hos kungen själv inom Grips-holms slott finner man ej tapetmåleriet i den högsta rangklassens rum men väl i kavaljersflygelns långa rader av små bostadsrum och där i en tillämpning som nära sammanhör med hovmålaren Torsse-

lius mönsterart med raskt uppmålade blommande slingor. Ett litet trädgårdslusthus vid Fjällskäfte i Floda socken är prov på en liknande nivå i gustavianska former med girlander och upphängda troféknippen.

Östergötland kan helt visst visa upp sin huvudstadsmässighet i alla former. Lambohov har den enhetligaste paradsviten av herrgårdsrum i normala dimensioner medan kvaliteten står på toppen med idel målade vävtapeter. Bland blommiga bårder och festliga girlander lägger man märke till väggfältens isolerade figurscener, var och en på en liten jordtorva som simmar som en ö i det vita. Ljung är exemplet på huvudstadsarkitekten som begagnar ortens målare. Jean Eric Rehn har här levererat skisser till tapetmålare från Norrköping och Linköping. Det östgötska Schedevi har stockholmsarkitekten Adelcrantz till upphovsman även för stramt och tunnt formade rumsdekorationer inklusive helmönstrade kakelugnar, idel medaljonger, kransar och festonger av lager och en stor urna som mittpjäs.

Nu återstå på vägen mot Skåne de långa och vidsträckta småländska bygderna som rymma en mångfald monument av svensk herremanskultur. Att herrarnas förbindelser gingo norrut var naturligt så länge Småland var gränsbygd mot grannstaten. Det förhållandet har också blivit bestående ännu under 1700-talet, och visar sig även på bostadskulturens område, när det gäller något mera än ren bygdekunst, det som man där själv kallar "det småländska viset". Stockholm är ursprungsorten för dörröverstycken med kineserier i rokokorammar på Odensviholm och för genomförda gustavianska inredningar som på Fredriksberg i Tjust och Värnanäs i Möre. Med tanke på

Torsselius och hans tapetmålarbok kan man också peka på en tapet på herrgården Åkerholm med mönster och handskicklighet på det kvalitativa mellanplanet som man mött i Gripsholms kavajersflygel. Västanå i Grännaorten har tapetmålning med blomlindade bårder, som tydligt vittnar om stockholmsorientering.

Skånelands överlämnande till Sverige, som i grund rubbade den mäktiga danska godsadelns ställning i dessa områden, medförde betydande återuppbyggnadsproblem för den nya regimens män, både svenska statsämbetsmän och de företagare som nu blevo Skånes godsmagnater. Under 1700-talets hela förra hälft blev dottern till en stockholmsköpman härvid en förgrundsfigur, Cristina Törnflyckt, som såsom karolinen greve Carl Pipers maka och änka härskade över en rad stora skånegods och fick till uppgift att återupp-
rätta de flesta med nybyggnader i stor skala. Detta är ett av exemplen på uppsvenskt inflytande. På Krageholm fortsatte sonen greve Carl Fredrik Piper moderniseringen, och han stod i personlig förbindelse med sådana arkitekter som Härleman och Cronstedt. Av inredningen från hans tid återstår blott ett enda rum, den stora matsalen. Men just den är av ett särskilt intresse som skåneimport från Stockholm. Väggfälten bestå av hela landskapsscenerier med figurgrupper, vilka äro förstora kopior av dörröverstycken i Stockholms slott. Under arbetet med slottets inredning betonade Härleman önskvärdheten att — trots Taravals förträfflighet — dock få olika konstnärer företrädda i slottet, ”besynnerligen ungdomen däraf kunde tillflyta en märklig nytta och undervisning, då de finge se och betrackta särdeles och av flera mästare gjorda arbeten”. Bland de mål-

ningar som på grund härav förvärvades från Paris voro sex dörröverstycken målade av Charles-Joseph Natoire, av vilka två uppsattes i Blå salongen i slottets mellanvåning, och de fyra avsågos för drottningens paradsängkammare i festvåningen, numera kallad Sveasalongen. De båda i den stora rumsfilen föreställa ”Neptun och Amfitrite” och ”Pluto och Proserpina”, de båda andra i alkoven (nu i Nationalmuseum) ”Jupiter och Io” och ”Apollo och Clitis”. Det är nu tydligt att tapetbeställningen för Krageholms stora matsal är en frukt just av Härlemans pedagogiska biavsikt med slottets mångsidiga utsmyckning med måleri. Akademi-elever eller yrkesgesäller ha fått tillfälle till kopiering och på så sätt ha Natoires dörrstycken, signerade 1745, på 1750-talet återgivits som stora väggfält. De två som finnas på Krageholm återge kompositionerna med ”Pluto och Proserpina” och ”Apollo och Clitis”. De mytologiska kärleksscenerna från Paris ha kommit till det skånska slottet via Stockholm säkerligen icke som isolerade stycken, utan i ett givet sammanhang. Upmark har konstaterat att ”inredningen på Krageholm, den lösa såväl som den fasta, visar stark frändskap med Mälardalens högre ståndskultur, har en avgjort uppsvensk karaktär. Man märker tydligt att det varit Stockholm som varit dessa slottsherrars huvudstad”. Kopieringen av Stockholms slotts målningar, som här konstateras, har ej heller varit ett isolerat fall. Särskilt dörrstycken möta ej sällan i svenska hem återgivande olika konstnärers original i slottet. Det ovan omtalade västgötska Svenneby är ett av många.

Böringe klosters huvudbyggnad som på 1760-talet uppfördes i Härlemanska former innehåller ett par tapetsviter med

3. Övedskloster. Väggfält i samma rum som bild 4 på nästa sida.

dekorerade hela väggfält i målade rokokoramverk. Det ena rummet "Hästrummet" har stora sydländska landskap med boskap, hästar och folk som staffage. Det andra "Kärleksrummet" har inom ramverket helt fristående landskapspartier liksom utskurna och flytande på väggens bottenfärg i ett maner, som härovan omnämnts i det östgötska Lambohov. I Skåne ha liknande dekorationssystem tillämpats i Spannarp, Vegeholm och Torup och existerar ännu i Övedskloster.

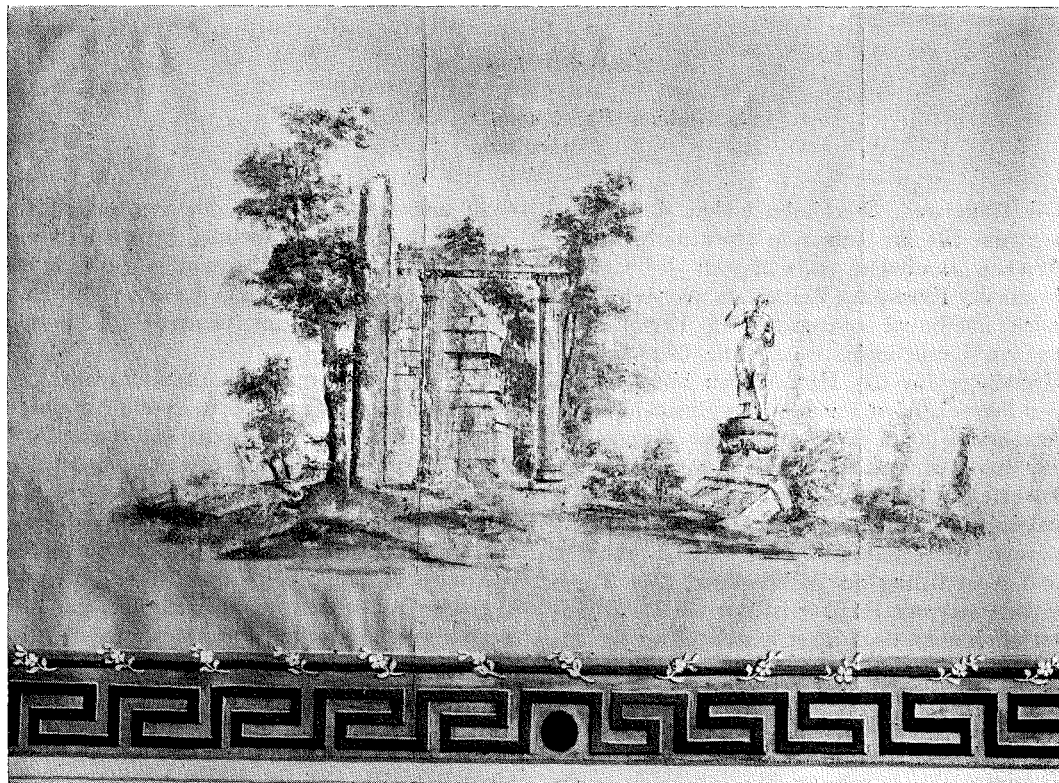
Övedskloster, allmänt erkänt som 1700-talssvenskhetens ojämförliga monument i Skåne, bjuder på den framträdande likheten med kungliga rumsinredningar att helboasering med förgylld träskulptur avgjort intar högsta rangen och förvisar de målade vävtapeterna till andra-

planslokaliteter. Man erinrar sig likheten med Gustaf III:s representativa nyinredningar i Gripsholms slott i förhållande till tapeterna i de små kavaljersrummen, och man observerar att Övedsklosters paradrum gärna jämföras med kungens parad-sängkammare och pelarsalen i Stockholms slott. Det är då i tapetmålarsammanhang av intresse att de oljemålade tapeterna, där de tillåtas förekomma, visa samma närmande till stockholmsart som det mesta konsthantverk i detta slott i Skåne. Man får t.o.m. hovmålaren Torselius i tankarna inför motiv med meanderbårder och lagerfestonger och en rosenmyckad antikiserande urna som tung mittpjäs, fig. 3—4.

Exemplen som ligga lättast till hands visa redan tillfyllest att stockholmskt konsthantverk även i en sådan specialitet som 1700-talets tapetmåleri är en faktor att räkna med ända ut i rikets sydligaste provins. En allvarligt genomförd undersökning av ämnet har all utsikt att visa en betydligt mer detaljerad och klarläggande bild av stockholmsinflytandet. Den borde dessutom ge besked om hur andra impulser tillsammans med rent inhemska element ha underhållit egna parallellriktningar av oförtydbar Skåneart.

Litteratur.

- Sigurd Wallin*, Gustaf Upmark 1875—1928. Samfundet S:t Eriks årsbok 1929.
Gösta Selling, Hur långt räcker Stockholm? Svenska kulturbilder V (9—10) 1931.
Gösta Selling, Målning i äldre tider. Hantverkets bok, Måleri (1934).
Gösta Selling, Svenska herrgårdshem under 1700-talet. Nordiska museets handlingar nr 7 (1937).
Gösta Selling, Frihetstiden. Västgötagårdar (1932).
Gösta Selling, Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten (1928).
Hovmålaren *Carl Fredrik Torsselius* Tapetmålarsbok. Nordiska museets handlingar nr 62 (1965).
Erik Andréén, Hovmålaren och tapetryckaren C. F. Torsselius. Specialtidning för tapeter 1938—39.

4. Övedskloster. Ruinmotiv och meanderbård, oljemålad vävtapet i ett av övervåningens rum.

Mila Hallman, Målare och urmakare, flickor och lösdrivvare (1907).

Gunnar Mascoll Silfverstolpe, Strömsholm. Svenska slott och herresäten, ny samling (1934).

Sven Drakenberg, Bernshammars gustavianska tapeter. Gustavianskt, studier tillägnade Sigurd Wallin 1932.

O. Walde, En karlskronapojkes minnen, självbiografiska anteckningar av Emanuel Linnell. Blekingeboken 1950.

Eugène Lewenhaupt, Säbylund. Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början. Nerike (1911).

Brynolf Hellner, Oljemålade 1700-talstapeter. Stockholmsminnen i Stadsmuseet (1950).

Kavaljersflygeln på Gripsholm. En bilderbok tillägnad Sixten Strömbom (1938).

Stig Fogelmarck, Carl Fredrik Adelcrantz, arkitekt (1957).

Manne Hofrén, Herrgårdar och boställen, en översikt över byggnadskultur och heminredning å Kalmar läns herrgårdar. Nordiska museets handlingar nr 6 (1937).

Gustaf Upmark, Krageholm, Övedskloster. Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början. Skåne (1909).

Andreas Lindblom, Frihetstidens och den äldre gustavianska tidens rumsinredningar. Stockholms slotts historia, 3 (1941).

H. H. von Schwerin, Skånska herrgårdar efter Roskildefreden (1933).

Zusammenfassung

Stockholmer Tapetenmalerei in südlicher Verbreitung

Die Hauptstadt Stockholm bildete das Modezentrum für die führende Herrschaft des Reiches, zumindest so weit sich der Grundbesitz der Kreise des Reichsrats und des Adels überhaupt erstreckte. Als Komplement zu den Landgütern, welche die ökonomische Grundlage für das Herrenleben bildeten und den herrschenden Familien als Residenz dienten, besass man ein Haus in der Hauptstadt für den Aufenthalt während der Amtszeit im Dienste des Reiches. Dort stand man in regelmässigem Kontakt mit allem Neuen und Modernen in Umgangsformen, Kleidungsitten und Ausstattung der Wohnungen. Der Tapetenschmuck der Zimmer ist nur ein Detail unter all diesem, doch ist er entscheidend für das Aussehen der Räume, auch ist er vergänglich und wird daher häufig erneuert. Die Tapeten vermögen deshalb aufs feinste die wechselnde Mode zu spiegeln und Verbindungslinien aufzuzeigen. Das langgestreckte Schweden reicht im Süden dicht an das Nachbarland Dänemark und seine Hauptstadt heran, die grösser ist und im Verhältnis zu Europas Hauptstädten zentraler liegt als Stockholm. Die Grenzprovinz Schonen ist ein dankbares Feld, wenn es gilt, Einflüsse von allen Seiten zu studieren,

nicht zuletzt nachdem in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts seinen Bewohnern ein Jahrhundert seit dem Übergang von Dänemark zu Schweden zur Verfügung gestanden hatte, um sich allmählich den neuen Verhältnissen anzupassen.

Hier sind die gemalten Leinwandtapeten Gegenstand einer Skizze, die Beispiele für einige offensichtlich von Stockholm inspirierte Zimmereinrichtungen auf schonischen Gütern wie Krageholm, Börringe Kloster, Spannarp, Vegesholm, Torup und ganz besonders Övedskloster anführt. Der Zusammenhang mit dem Norden wird an Beispielen aus den dazwischenliegenden Gegenden demonstriert sowie anhand einer neuerschienenen Mustersammlung, einem mit Aquarellvorschlägen für Tapetenmalerei angefüllten Band, der von einem Stockholmer Berufsmaler verfasst ist und die einander ablösenden Stilformen der ganzen zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts umfasst. Es ist dies das Tapetenmalerbuch von C. Fr. Torsselius, das mit seinen miniaturartigen Aquarellen eines Berufsmalers, dessen Gebiet grosse Wandfelder in Öl sind, geradezu einzigartig ist.

Bågen — ett gammalt hömått

Av *Sven B. Ek*

”Vi hava redan i det föregående anført, att jättarna i Skåne, liksom i Varend, omtalas såsom storätna, tölpiga och dumma; men därtill övermåttan starka och kamplystna. Den gamle jätten från Jättenryd, som sjömännen träffade på Land-Rügen, förtäljde, att han hopkastat det stora stenröret vid Jättenryd, medan hans oxar åto en båge bjugg eller havreklippor.” (C. O. Hyltén-Cavallius, *Warend och Wirdarne* 1 s. 38, Stockholm 1863.)

I en intressant studie har N.-A. Bringéus i Rig 1964 granskat den svenska höbågen på temat ”relikt eller novation”. Författaren har beträtt ett gammalt etnologiskt forskningsområde som redan sedan dess har fått förnyad aktualitet genom Ants Viires ”Der Heubogen in Osteuropa” i *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 1964. Eftersom höbågen just nu tydligen åtnjuter uppmärksamhet i den kontinentala forskningen¹ och Bringéus själv synes ha för avsikt att i en större undersökning ta upp frågan om kultursambandet mellan Norden och Mellaneuropa är det angeläget för den vidare diskussionen att snarast korrigera eventuella oriktigheter om den svenska höbågen. Bringéus undersökning ger också anledning att beröra flera metodfrågor och vetenskapliga resonemang.

Det har varit en allmän forskarmening

¹ En annan färsk undersökning är Leopold Schmidts *Der Heubogen im südlichen Burgenland*, *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 1962.

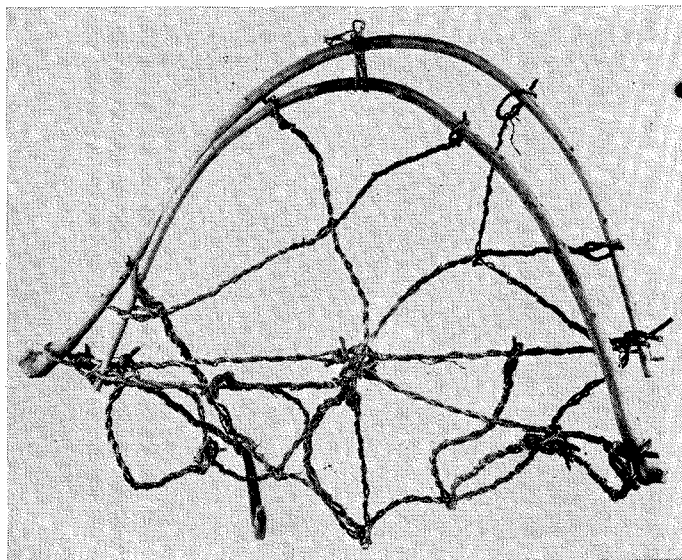
att den svenska höbågen liksom den kontinentala har haft hög ålder och vore att betrakta som en reliktföreteelse inom folkkulturen.² Gentemot denna åsikt menar sig nu Bringéus (s. 86) om den ”svenska” höbågen kunna konstatera att den ”icke kunnat påvisas före 1700-talets förra hälft, då den tillkommit i ett sydsvenskt område, där de yttre betingelserna varit gynnsamma”. Han avvisar möjligheten av att redskapet vid denna tid upptagits genom impulser utifrån. Bringéus’ på bouppteckningar och andra arkivmaterial grundade resultat kan betecknas som sensationella. Ur metodisk synpunkt är konstaterandet särskilt intressant. *I undersökningen stülles nämligen en fast, historisk-statistisk metod mot den äldre etnologins geografiskt och typologiskt deduktiva.*

*

Ehuru framför allt de publicerade kartorna s. 70—71 ger ett positivt intryck av undersökningsresultatets tillförlitlighet, kan det inte fördöljas att det finns metodiska svagheter i framställningen, vilka reser tvivel.

Under 1700-talets förra hälft skulle den sydsvenska bärbågen ha uppstått genom en sammansmältning av svegen (vid-

² Om de olika uppfattningarna se Bringéus, särskilt s. 65 f.

1. "Höbänne", troligen utnyttjat vid klövning. Lerdals sn, Dalsland. Nord. mus. 184 804. Foto Nordiska museet.

jan) och hösläpan med bågar (s. 82 f.). En stor formal likhet finns mellan "klövjebågen" och den människoburna "parbågen med fässlar" samt "höbågen", men — heter det s. 78 — "den svenska höbågen är till skillnad från de tidigare redskapen ett höbärningsredskap". I detta fall är det funktionen som är särskiljande. Klövjebågen användes för transport t. ex. av hästens foder. Parbågen med fässlar har visserligen använts vid höbärning, men enligt Bringéus skulle denna användning blott ha varit subsidiär (s. 77). Någon motivering för sitt antagande lämnar han visserligen inte här, men företagna stickprov synes mig tala för att åsikten är riktig vad gäller senare tider. Om jag har förstått författaren rätt skulle bågregskap som företrädesvis utnyttjades för *höbärning* på gården à priori inte vara att jämföra med "svenska" höbågar. Den fundamentala olikheten är dock oklar för mig.

Formala skäl skulle tala för att den "svenska" höbågen inte står i genetiskt

samband med vare sig den kontinentala eller det västsvenska "höbännet". Författaren säger (s. 76): "Att det är nätet, som är det primära formelementet såväl ifråga om den mellaneuropeiska höbågen som dess nordeuropeiska motsvarigheter "höbännet" och den baltiska foderbågen, torde vara sannolikt." Den "svenska" höbågen var en "repbåge" och icke en "nätbåge" har det kategoriskt sagts en sida tidigare. När man i det "svenska" materialet — varmed uppenbarligen genomgående åsyftas höbågar från södra Sverige — finner bågar med nätverk är detta "sena degenerationsformer". Hur något sådant har kunnat avgöras blir dock ej klargjort, lika litet som man får en motivering för att just nätet skulle vara det primära ifråga om den västsvenska bågen eller "höbännet".

Det vanskliga och godtyckliga med sådana kategoriska gränsdragningar visar sig snart om man ser till sakmaterialet. Den här avbildade "höbännan" från Valbo hd i Dalsland, fig 1, vilken förefaller

2. Höbåge. Gunnilbo sn, Västmanland. En 9163.
Foto Nordiska museet.

ha använts som klövjebåge men står i uppenbart samband med de sydsvenska "høbågarna", borde sålunda av funktionella skäl inte anses vara besläktad med de senare. På samma vis borde egentligen den "høbåge" Bringéus omtalar (s. 70) från Gunnilbo sn i Västmanland, fig 2, f. ö. iakttagen vid Erixons skultunaundersökning, i konsekvensens namn inte ha räknats som "svensk" høbåge, eftersom den har grov nätfyllnad i bågarna och inte korsade rep.

En kortfattad terminologisk diskussion föres på s. 78. Benämningen "høbåge" skulle visa att denna båge till skillnad från likartade var ett redskap för att *bärga* (!) hö. Även "i äldsta tid" skulle bågen haft denna funktion och inte, som Leopold Schmidt menat, använts vid lövtäkten. Nu är det naturligtvis inte metodiskt korrekt att draga slutsatser om ett

redskaps användning för något årtusende sedan med utgångspunkt i 1700-talsbelegg.³ De folkliga benämningarna på de olika båg- och bärredskapen är därtill svåra att komma till rätta med. Det vanskliga med bågtermerna framkommer redan i ett citat på samma sida. Den klövjebåge hos Levander som Bringéus kallar "forbåge" benämnes ju av Levander själv för "båga" och "høbåga".⁴ I själva verket förhåller det sig så att samtliga av mig kända äldre belegg för bågar i vilka hö bars endast har grundordet "båge", vilket skall redovisas längre fram.⁵

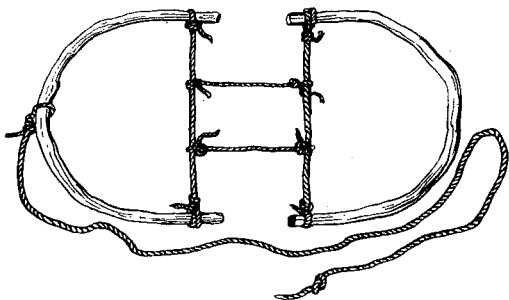
Det torde vara tydligt att de ovan refererade gränsdragningarna av funktionella och andra skäl i sitt sammanhang är rent godtyckliga och har antingen påståendets eller antagandets karaktär. För ett etnologiskt betraktelsesätt kan det knappast anses tillfredsställande att utan vidare avsondra en redskapsvariant från en rad andra med likartat utseende och funktioner. En prövning av den historisk-statistiska undersökningens resultat enligt gängse etnologiska metoder ter sig därför icke opåkallad.

De av Bringéus understrukna skillna-

³ Att Bringéus här avfärdar Schmidts hypotes är dock en konsekvens av hans sena datering av høbågen. — Det kan emellertid tilläggas att det faktiskt finns uppgift om att bågar utnyttjades även för att bära löv, d. v. s. lövruskor. Om en värmländsk båge i Nordiska museet (41552) från Älvdals härad heter det: "Att bära löv, hö m. m. uti."

⁴ Det kan här påpekas att Modin omtalar att inbärgningen av hö på slåttern och hemmaängarna vanligen skedde "med den s. k. 'forbågen', en lång smal björk som vridits nästan till hela sin längd för att vara mjuk och stark och i toppen formats till en ögla, genom vilken handtaget fördes kring foderbördan. Denna bars på högra axeln, och stora sådana kunde bäras i bågen." E. Modin, Gamla Tåsjö s. 214, Sthlm 1938. Här är det ju i själva verket fråga om en sveg.

⁵ Jfr även Viires s. 288 f.

3. "Halmbue". Ritning efter original i Dansk Landbrugsmuseum. Efter Grundtvig, *Livet i Klokkergaarden*.

derna i funktionellt och formellt hänseende är naturligtvis inte betydelslösa. Det är sådana som *kan* ge antydningar om spontant uppkomna variationer av bärredskapet. *Ur metodisk synpunkt måste emellertid likheten och inte olikheten vara utgångspunkt för undersökningen.* Först då erhåller man den erforderliga grunden för den svåra uppgiften att söka särskilja varianterna, deras förutsättningar och eventuella oberoende av varandra. För den etnologiska undersökningen blir fastställandet av de bågformade bärredskapens förekomst i äldre tid den primära uppgiften. I föreliggande, på stickprov uppbyggda metodundersökning har det varit lämpligt att inrikta sig på bågredskapets användning för bärning av hö och liknande i Norden och angränsande områden.

*

Något uppseendeväckande är nog Bringéus argumentering s. 69, att bågar inte skulle ha förekommit som höbärningsredskap i Danmark, därför att svaren på en av Etnologiske Undersøgelser's frågelista av år 1944 har givit ett negativt resultat. Slutledningen är naturligtvis metodiskt oriktigt och får väl betraktas

som en tankelapsus. Däremot skulle enstaka "halmbågar" vara kända från Danmark. Det konkreta exempel som nämnes är från Falster, varifrån Grundtvig omtalar att man på en del stora gårdar bar halmen till ladan med "halmbue".⁶ Dessa bågar erinrar om de småländska höbågarna, men rep saknas inom båghalvorna på Grundtvigs illustration, fig 3. Det heter att en båge halm var så mycket som en man kunde bära.

Detta är emellertid ingalunda det enda exemplet på danska bärbågar, vilket ett par lexikaliska stickprov snart nog visar. Sålunda finner man bågar omnämnda år 1841 i Molbechs dialektlexikon: "Bue, en. En Bue Foder s: saa meget Halm, som Taerskeren kan baere af Taerskeloven i en Bue, som bestaaer af to dertil indrettede krumme kieppe og noget Reb."⁷ I detta fallet rör det sig om bågar på Fyn. I Feilbergs jylländska ordbok finner man ytterligare belägg. Feilberg har termen "bue" från Middelsom och Lysgaards härad vilken beskrives som två stora krumböjda hasselkäppar, spända med band: "enderne af buerne forbindes atter med snore, således at de ligner to halvmåner." Dessa brukades av ryktare på de stora gårdarna för att bära fram foder från logen. Bågen är emellertid känd också under annat namn: "Höbue" — — — redskap bestående af 2 traebøjler forbundne ved rep: hvormed hø blev båret (Als, Lundersk.).⁸ Hos K. Rhamm finns flera uppgifter om danska bågar, vilka Bringéus enligt min mening hade bort kommen-

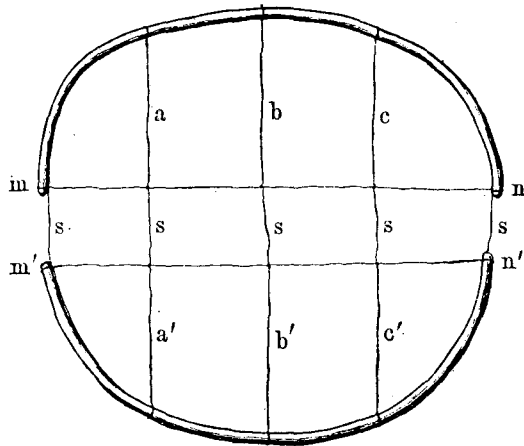
⁶ Fr. L. Grundtvig, *Livet i Klokkergaarden* s. 258, Danmarks folkeminder 2: 1, Khvn 1908.

⁷ C. Molbech, *Dansk Dialect-lexikon* s. 58, Khvn 1841.

⁸ H. F. Feilberg, *Bidrag til en Orbog over jyske Almuemaal* 1 s. 138, 4 s. 236, Khvn 1886—1914.

tera, så t. ex. bilden, fig 4, av en dansk höbåge som tidigare beskrivits och återgivits av La Cour: "Kommt noch in einzelnen waldreich. Strichen zum Heutragen vor und wurde früher auch zum Tragen von Stroh beim Dreschen benutzt; er bestand aus zwei Bogen von Eschenholz, (BB) von denen ein jeder mit einer Schnur (mn) als Bogenstrang, 6 Fuss lang, versehen war. Von jeder dieser Schnüre gingen drei Schnüre (a b c, a' b' c') quer zu den Bogen und beide Hälften waren durch fünf Schnüre (s) verbunden." Sådana bågar förekom enligt La Cour ännu här och där på öarna. Rhamm själv omtalar att han påträffat höbågen vid Lundersskov på sydöstra Jylland, där de kallades "baere-klove". Han hade också genom Feilberg fått uppgift om att två bågar från Fyn fanns i Ladelunds lantbruksskola.⁹ Dessa avvek dock därigenom att de tre repen i botten var inte mindre än två och en halv alnar långa.¹⁰ Kan man av dessa exempel inte draga bestämda slutsatser om bågarernas tidigare frekvens i Danmark, så visar de dock att frågan om den danska bärbågens förekomst och funktion i äldre tid ingalunda kan avfärdas så lätt.

I detta sammanhang kan det vara av intresse att konstatera att bågar, som erinrar om de danska har förekommit även i Nordtyskland, vilket hittills tycks ha undgått forskarnas uppmärksamhet. Sålunda omtalas från Mecklenburg "Heuboegel" — alltså "høbåge" — "mit einem Strick versehener grosser hölzener Bü-

4. Dansk höbåge. Efter Rhamm, *Etnographische Beiträge*.

gel, in welchem die Pferdekechte das Heu vom Futterboden in den Pferdestall brachten."¹¹ Proveniensen är här Kreis Waren och Federow. Samma redskap gick även under benämningen "Boegel", resp. "Heu-Strohboegel", det användes i Kreis Stargard för foderbäring till ladugården.¹² Redskapet som är avbildat är likartat med det hos Grundtvig återgivna.

Man möter i dessa tyska exempel liksom i de danska en foderbåge som i flera fall uttryckligen anges ha utnyttjats på gården. Härav får man emellertid inte draga slutsatsen att bågarerna alltid och överallt i dessa områden har tjänat enbart detta ändamål eller haft just detta utseende. Ett memento utgör här bågens användning i Schleswig-Holstein. Om denna "Heubögel" eller "Heubügel" heter

¹¹ R. Wossidlo & H. Teuchert, *Mecklenburgisches Wörterbuch* 3 s. 659, Neumünster 1942 ff.

¹² A. a. 1 s. 979. — Jfr t. ex. E. Ochs, *Badisches Wörterbuch* 1 s. 281, 1925 ff. Här omtalas inte bara bärbågar utan också vad som torde vara en klövjebåge. Ett bågredskap som år 1715 omtalas i funktion av mått omnämns hos H. Fischer, *Schwäbisches Wörterbuch* 1 sp. 1265, Tübingen 1904 ff.

⁹ K. Rhamm, *Etnographische Beiträge zur germanisch-slavischen Altertumskunde* 2:1 s. 1036 f., Braunschweig 1908. Här anföres f. ö. även ett par belägg på nordsvenska bågar.

¹⁰ Varianten kan möjligen vara besläktad med den nedan från Schleswig-Holstein beskrivna bågen.

det: "Der H. bestand aus 2 ziemlich grossen, an den Enden verbundenen Eichenbügeln, an denen ein grobmaschiger fischnetzartiger Sack befestigt war. Die Tagelöhner benutzten dies Gerät zur Bergung ihres an den Wegrändern gemähten Heus. Die Bügel wurden zu einem Kreis auseinander geklappt und, wenn der Sack vollgestopft war, wieder geschlossen und zusammengebunden; dann liess der Tagelöhner sich die Last von einem Jungens auf den Nacken helfen und schlepte sie heim." Stormarn är proveniens för uppgiften.¹³

För bedömningen av de nordsvenska bågarna för höbärning är likartade bågars förekomst i Finland av betydelse. De stickprov jag har företagit har mestadels givit negativa resultat. Sålunda omnämnas sådana bågar varken hos Grotenfeldt — som bl. a. anför åtskilliga 1700-talskällor — eller hos Sirelius.¹⁴ Också i detta fallet visar det sig emellertid hur värdefulla de språklexikaliska källorna kan vara. Vendell anför under ordet "buga" i östsvenska dialekter: "Inrättning bestående av två bågar eller 'pärtor', mellan vilka snören äro *spända i kors* och tjänande till att bära hö med."¹⁵ Vendells belägg hänför sig till Lappträsk sn i östra Nyland och Närpes sn i Vasa län.¹⁶ *Bågräddskap för höbärning har således före-*

kommit inte bara på danskt och nordtyskt område utan även på finlandsvenskt.

*

En icke mindre viktig fråga för bedömningen av de sydsvenska höbågarna är naturligtvis motsvarande bågars förekomst på andra håll i landet. Jirlow har tydligt ut sagt att han har belagt "höbågar" — d. v. s. parbågar *utan* fässlar men med rep — från bl. a. Värmland, Dalarna och Härjedalen i Nordiska museets samlingar samt att han känner språkliga belägg från Dalarna, Härjedalen, Jämtland och Ångermanland.¹⁷ Erixon i sin tur uppger att man vid skultunaundersökningen ej påträffat någon höbåge, "ett bärredskap för hö — — — ehuru sådana ofta påträffats i angränsande orter i mellersta Västmanland liksom i riket för övrigt alltifrån övre Norrland ner till Nordskåne."¹⁸ Det är svårt att kringgå sådana uttalanden av två av våra främsta fältforskare. Att utan närmare motivering antaga att vederbörande har misstagit sig eller helt enkelt förbigå uppgiften kan inte anses vara metodiskt försvarligt.¹⁹

När man tar del av Bringéus undersökning får man snart anledning att fråga sig om lika stora ansträngningar verkligen har gjorts att belägga den nordliga

¹⁷ R. Jirlow, Bärnesen s. 210 f., Ymer 1935.

¹⁸ S. Erixon, Skultuna bruks historia 2 s. 94, Sthlm 1935. Även kan noteras följande uppgift: "Den traditionella höbågen har varit normalt bärdon i större delen av Älvsborgs län", J. Granlund, Vevlingen och den välta hävevagnen s. 28 i Folk-Liv 1941. Jfr Bringéus s. 70.

¹⁹ Bringéus kan dock i viss mån motivera sitt förfaringssätt med att han, i motsats till Jirlow och Erixon, med "höbåge" avser ett redskap för höbärgning. Däremot ter sig antagandet om Erixons "sammanblandning" av förbågar och Bringéus trettio år senare gjorda definition på höbågar svärförståeligare. Erixon har väl liksom Jirlow avsett bågar i vilka hö bars.

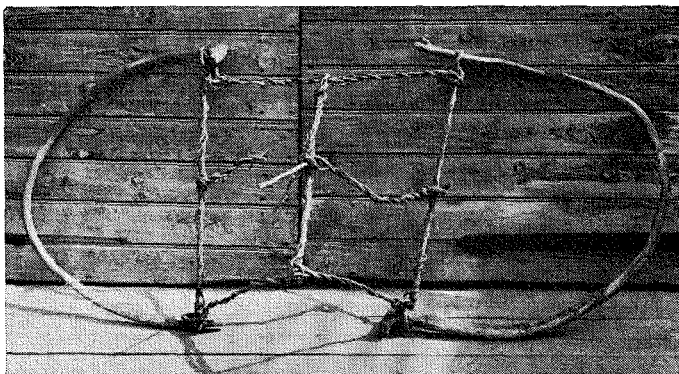
¹³ O. Mensing, Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch 2 sp 773, Neumünster 1929.

¹⁴ Se G. Grotenfeldt, Det primitiva jordbrukets metoder i Finland s. 84 f., 263, 270, Helsingfors 1899; U. T. Sirelius, Finlands folkliga kultur 1 s. 125, Nordiska museet stenc. 1932; även t. ex. H. Tegengren, Kronoby sockens historia s. 230 f., Åbo 1943.

¹⁵ H. Vendell, Ordbok över de östsvenska dialekterna, s. 95, Helsingfors 1907.

¹⁶ Bågar kan ha förekommit även hos finsk befolkning vid Finska viken under namn av "puka, puat", se Viires s. 286 och cit. litt.

5. "Höbänna". Jättendals hembygdsgård, Hälsingland. Foto Gävle museum 1965.

förekomsten av höbågar som den sydliga. I ett avseende är det klart att materialet saknar balans — bouppteckningar har visserligen, genom Bringéus, excerperats från södra Sverige men inte norra. Föreligger nu samma materialdiskrepens också mellan det sydliga och nordliga föremåls- och uppteckningsmaterialet blir premisserna för en undersökning om de svenska bågarna för hö givetvis inte tillfredsställande.

Eftersom de mellan- och nordsvenska bågarna för höbärning har kommit i skymundan i Bringéus framställning är det här nödvändigt att litet längre dröja vid det faktiska materialet. För senaste tider har jag nöjt mig med att genomgå Nordiska museets samling av bågar och göra ett par förfrågningar i andra museer.

Ifrån Över-Hogdals sn i Härjedalen har Nordiska museet en båge (NM 99375) "buge (för folk att bära hö i)". Uppgiften om bågens användning emanerar från Keyland och så vitt jag har kunnat se finns det ingen anledning att betvivla den. I likhet med den tidigare omtalade bärbågen från Västmanland har den nätfyllnad som överensstämmer med de nordsvenska klövjebågarnas. Krok saknas. Det senare gäller också en båge från Ströms sn i Jämtland (NM 18716), vilken inte heller har något nät. En vidja går i stället från bågspetsen vinkelrätt mot bassträngen. I botten mitt ligger

en tunn bräda. Förmodligen har bågen burits. En avsliten vidja sitter fast vid ena båghalvan och kan ha tjänat som bärrep. Andra "höbågar" är bevarade i Jämtlands läns museum. Proveniensuppgifter saknas visserligen, men det finns inget skäl att tro att de är från annan del av landet. Ett redskap som benämnts "höbåge" och användes för höbärning från skogsslättern är iakttaget i Kyrås socken, men beskrivningen tillåter i detta fall inte en säker identifiering av redskapstypen.²⁰

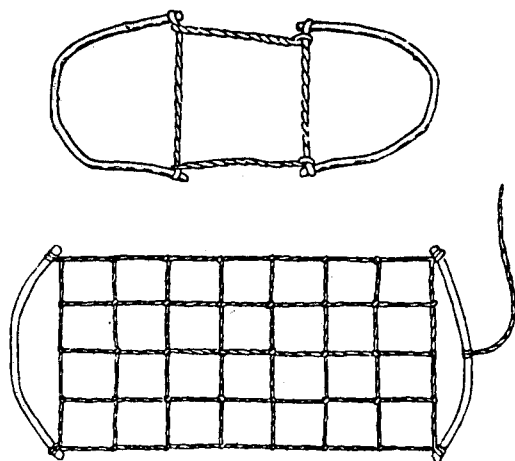
Ifrån Norrbotten och Västerbotten känner jag inte till några föremålsbelägg.²¹ I Västerbottens läns museum finns emellertid två nätkassar med raka träskalmar av den typ som Jirlow tidigare avbildat. Benämningen "hö-bue" på dessa bärredskap torde inte vara utan signifikans, vilket också Jirlow menat. Det bör understrykas att det här inte rör sig om en terminologisk missuppfattning eller förväxling; "buga" är en gängse västerbottensk benämning på hökassarna.²²

Ifrån Hälsingland har positivt besked lämnats av amanuensen Ingemar Svensson. Två sagesmän i Ovanåker har omtalat att bågar, "höbänna", har använts för transport av hö inom gården t. ex. från lada till stall. Bågarna tillverkades på gården av en och bastrep. Också från Bollnäs finns traditionsbelägg härför. I Jättendals hembygdsmuseum är en båge bevarad som har tillhört en värmelänning, fig 5.

²⁰ För de senare uppgifterna tackar jag landsantikvarien Lennart Björkqvist.

²¹ Amanuens Wille Brunk i Västerbottens läns museum och intendent Ernst Westerlund i Skelleftea museum har bägge lämnat negativt besked.

²² Se S. Larsson, Substantivböjningen i Västerbottens folkmål s. 68, Uppsala 1929. — Enligt antikvarie Gun Willstadius torde någon båge finnas i Murberget i Härnösand.

6 a, b. Estniska bågvarianter, den övre (a) med nordöstlig och den undre (b) med östlig utbredning. Efter Viüres, *Der Heubogen in Osteuropa*.

I sammanhanget kan också nämnas att Rietz från Medelpad beskriver "höbåga" som "en inrättning av vidjor, vari man lägger hö, för att bära det på ryggen, vanligen från "marsen ti fångsa", d. ä. från logen till ladugården."²³

I Nordiska museets samlingar från Värmland finns en båge från Dalby sn i Älvdals härad, om vilken det står antecknat "att bära löv, hö m. m. uti." Att denna hade axelfässlar — liksom flera andra bärbågar från Värmland och Dalarna i museets samlingar — berättigar oss inte till att bortse från den i detta sammanhang. Om en annan båge från samma socken, likaledes förvärvad på 1880-talet men genom en annan uppköpare, heter det "användes att bära hö med".²⁴

Det kan till sist erinras om att det inte saknas bågar för höbärning mellan det nordsvenska området och det sydsvenska, vilket Bringéus också omnämnt. T. ex. har han s. 70 gett exempel på höbågar i södra Östergötland. Från Ö. Tollstad i mel-

lersta delen av landskapet är en av Nordiska museets bågar, använd att bära höet från myrslåttern till skogsladorna. Den har bärrep men skiljer sig från de gängse småländska därigenom att bågfyllnad saknas. I det senare avseendet överensstämmer den däremot — förutom med talrika nordsvenska bågar — med en "båge att bära halm eller hö med" från Otterstads sn i Källands härad i Västergötland (EU 3889), vilken Bringéus själv synes ha hänfört till de "svenska" höbågarna. I samma avseende erinrar den också om en dalsländsk båge från Nössemark sn i Vedbo härad (NM 179085). I Bohuslän och Dalsland har, som nämnts, förekommit bågar med näthindning, "höbännet", vilka utnyttjades för höbärning även i samband med slåttern.²⁵

Om man som t. ex. Erixon med "höbåge" menar en båge i vilken hö bars är det således tydligt, att höbågar verkligen har förekommit också i norra Sverige och i ett sammanhängande område ned till södra delen av landet. Bågar med sådan funktion har burits dels med rep — "höbåge" i inskränkt bemärkelse — dels med fässlar. Av funktionella och formala skäl kan man särskilja tre bågvarianter — eller hypotetiskt typer — nämligen de syd- och västsvenska bågarna för höbärning och bärgning samt den nordsvenska bågen för företrädesvis foderbärning och annan transport. Rör det sig då om inte mindre än tre självständiga uppkomster? Eller är det så att bågen i sen tid har spritt sig från någon del av landet till en annan med efter hand förändrad funktion och konstruktion?

*

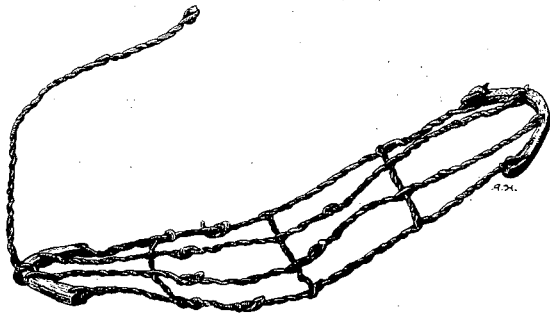
²³ J. E. Rietz, *Svenskt dialekt-lexikon* 1 s. 277 a, Lund 1867.

²⁴ Andra bärbågar med fässlar är NM 88310, 177391 och 183923. Se även illustrationer hos N. Keyland, *Folkliv i Värmlands finnmarker* fig 37 och 53, *Nordiska museets handlingar* 46. Om dessa haft rep eller fässlar går ej att avgöra. De utnyttjades vid tillfället för ved- och näverbärning. — Också från Dalarna har museet bärbågar t. ex. en från Näs sn. (NM 130441) med bassträng men utan reputfyllnad i bågarna. Uppgift om användningen saknas.

Det skulle vara en egendomlig tillfällighet om den nordsvenska bågen vore en älderdomlig företeelse som gjort halt ungefär vid det sydsvenska höglandets nordgräns, medan i senare tid en likartad båge skulle ha uppstått i Sydsverige ur

²⁵ För exemplifiering se Bringéus s. 76.

7. Avritning av modell till höbåge i Arenanders ångermanländska samling, nu i Lantbruksakademiens museisamling. Bilden har ställts till förfogande av förste intendenten Albert Eskeröd.

andra formelement. Bågarnas vida förekomst i Nordsverige liksom vissa redovisade terminologiska förhållanden talar visserligen för att den nordsvenska bärbågen är ett gammalt redskap men det vore inte helt otänkbart att det rörde sig om en söderifrån kommande innovation av ungt datum.

En genomgång av de lättillgängligare, äldre källorna ger emellertid snart besked om att bågar har brukats för höbärning i norra Sverige långt före 1800-talets senare hälft. En "bugu" att bära hö med omtalas av C. J. L. Almqvist år 1840.²⁶ Belägget härstammar emellertid från Hülphers som år 1775 omnämner redskapet i sin jämtländska ordlista: "bugu att bära hö med."²⁷ Redan dessförinnan — år 1766 — har Ihre emellertid omtalat bågen från Medelpad: "bugu — — ett värktug at bära hö och halm, med mera, uti af Böja, constat enim vicinibus flexis."²⁸

Dessa äldre belägg har den bristen att redskapets konstruktion inte framkommer närmare. En klar beskrivning erhål-

ler man emellertid av en källa som brukar vara pålitlig i sådana här frågor, nämligen Broman's hälsingeskildring från 1700-talets förra hälft. Broman omtalar "bågor, bänden, mesar" såsom "nästan enahanda ting". Dock klargör han de väsentliga skillnaderna. Den mes han beskriver är en bärmes av sedvanligt slag. Om bändena skriver han att de var "giorda af 2ne helrunda starcka bågar, ägande botn och mellan trånslerna af goda widjor; hwilka endast bäres af hästar och ökar, när twänne äro öfwer ryggen samanknäpta, hängandes et bände på hwarthera sidorna om *klef* eller *klöf-sadeln*, upskörtade med slagtoget." Detta var således ett klövjerredskap för hästarna och härigenom skilde det sig från bågen, om vilken han säger: "*Båga* består af 2ne halfrunda bogor med widjor emellan satta, äfwen botn at bära hö, halm etc. uti." Den korta beskrivningen tillåter inga feltolkningar.²⁹ Redan dessförinnan finns emellertid belägg från Dalarna. När skolmästaren i Gagnef år 1695 redogör för sina inkomster omtalar han även "en buga" hö som frivilligt erlades av dem som förmådde.³⁰

²⁶ C. J. L. Almqvist, Svensk språklära s. 285, Sthlm 1840.

²⁷ A. A. Hülphers, Samling till en Beskrifning öfver Norrland 2 s. 245, Västerås 1775.

²⁸ J. Ihre, Swenskt Dialect-Lexikon s. 26, Uppsala 1766. Jfr "Benda. Hels. Sammanflätade widjor, at klöfja uti", s. 16.

²⁹ O. J. Broman, Glysisvallur 3 s. 43, Uppsala 1912—54.

³⁰ Förste bibliotekarie Sam Owen Jansson har välvilligt lämnat uppgiften efter meddelande från domkyrkosysselman Gunnar Ekström.

Andra äldre belägg från norra Sverige är mig obekanta. Trots detta kan man våga påstå att bågen var äldre där. Tvärs över Bottniska viken i den av svenskar befolkade kustbygden i Nyland låg staden Ekenäs. I stadens dombok för år 1659 heter det i samband med ett vittnesförhör: "När min Mahn kom Heem, tå gick iagh strax i Hööbåten, och lade Höö i Bwurina åt fälchet såm up baret."³¹

De äldre beläggen visar således att det under 1600- och 1700-talen i norra Sverige förekom ett buret bågreddskap, vars primära uppgift var att tjäna för höbärning. Någon anledning att förneka möjligheten av att det utnyttjades vid själva bärgningen finns inte. Det bör dock uppmärksammas att både Ihre och Broman anger att redskapet användes för både hö och halm, vilket visar att bågarna vid denna tid kom till bruk för foderbärning på gården.

*

Halvcirkelformade bågar att bära hö i fanns alltså i norra Sverige vid den tid Linné iakttog sådana i Småland och åtminstone ett hundratal år dessförinnan. Har det från början funnits typologiska skäl att betvivla att den sydsvenska höbågen skulle ha uppstått spontant under 1700-talets förra hälft, så finns det nu också rent kronologiska. Men trots detta kunde höbågen vara en novation i Sydsvetige vid denna tid, ehuru då spridd från norra Sverige. Framför allt Bringéus kartor 3 och 4 synes ju visa att redskapet i Sydsvetige kraftigt expanderade mellan slutet av 1700-talet och slutet av 1800-talet. Bouppteckningsmaterialet menas visa både hur redskapet vid detta spridnings-

förlopp först accepterades av "stånds personer och välsituerade bönder" och hur "det är genom grannskapsinfluent det fått sin spridning".³² Detta är ju ett välkänt spridningsschema. Då man så konkret tycks kunna iakttaga hur höbågen utbredd sig i sen tid, borde alla tvivel om redskapets novationskaraktär vara utslutna.

Eftersom själva spridningen spelar en central roll för Bringéus argumentering är en granskning av kartorna motiverad. Vad man här först reagerar för är att de redovisar helt olika material. De äldre beläggen, karta 4, har hämtats ur bouppteckningarna men de yngre ur museisamlingar och traditionsmaterial. Sådana slag av material är självklart inte likvärdiga. Ur metodisk synpunkt är det därför tveklöst om man kan draga slutsatser om spridning. Då det gäller föremål som förekommit i sen tid vore det i varje fall bra egendomligt — med tanke på den etnologiska materialinsamlingen — om man inte för många av dem skulle få en förstådd utbredning vid jämförelse med stickprov i bouppteckningarna.

Kartors synintryck kan lätt bli bedrägliga — både för författare och läsare. Riktigt lika övertygande hade kartorna i detta fallet inte blivit om de hade korrigerats med hänsyn till kända fakta. Bouppteckningsexcerperingen sägs (s. 72) ha omfattat Skåne, Blekinge, Halland, Västergötland samt Kronobergs och Jönköpings län i Småland, "d.v.s. ett betydligt större område än det, inom vilket höbågen är känd i det recenta materialet". Det citerade yttrandet är oklart, recenta belägg redovisas ju från samtliga dessa län och landskap. Än svårförståeligare är

³¹ Ekenäs stads dombok 1623—1660 s. 241, utg. av E. Hultman, Helsingfors 1913.

³² Bringéus s. 73.

emellertid uppfattningen att höbågen inte hade spritts till Kalmar län år 1838 — varken Kalmar län eller Östergötland har ju medtagits vid bouppteckningsexcerpteringen medan yngre belägg däremot hämtats därifrån! När belägg redovisas för den ena tidpunkten men inte den andra kan givetvis kartornas synintryck bli inte litet luriga.

Också på en annan punkt blir kartbildden missvisande och i detta fall är det allvarligare. År 1838 skulle höbågens utbredning i Skåne vara "begränsad till Osby och Glimåkra i Östra Göinge", sägs det, och detta stämmer väl med kartan. I Bringéus egen studie över de skånska bastrepen — som f. ö. åberopas även i höbågsundersökningen — finns emellertid ett belägg från Gärds härad år 1838, ehuru det inte har kunnat lokaliseras närmare.³³ Om så detta belägg hade inplacerats i den allra nordligaste delen av häradet hade kartan 4 inte givit samma intryck som nu. Det förefaller mig också i själva verket finnas fullgod anledning att markera höbågens existens i Ö. Göinge redan år 1788. I bouppteckningen efter en husmanshustru i Esperöd i Knisslinge sn år 1788 upptages bl. a. "1. bäre bötta 1; 2 Rifwor — 6., 1. bärebuga — 3."³⁴ Vad kan denna "bärebuga" vara annat än en "høbåge"? Säkerligen rör det sig om höbågar år 1790 då en rusthållare på krono i Lönsboda i Ö. Göinge efterlämnade "5 st bågor".³⁵

³³ N.-A. Bringéus, Skånska bastrep s. 96, Skånes hembygdsförenings årsbok 1962.

³⁴ Bouppteckning den 8 jan. 1788 i ineliggande bouppteckningar vid Ö. Göinge häradsrätt 1787—88: 59, Landsarkivet, Lund. Då jag endast företagit stickkontroller kan eventuellt andra belägg för "bärebuga" finnas här. "Buga" får ej förväxlas med t. ex. "byka, byga" som avser bykekar.

³⁵ Folklivsarkivets i Lund bouppteckningsavskrifter, enligt påpekande av docent Brita Egardt.

De här framförda erinringarna ligger framför allt på det metodiska planet. En sakfråga är om bouppteckningarna i detta fallet avspeglar verkligheten. Talar tystnaden? Det skånska materialet inger onekligen stor osäkerhet. Här skall först göras ytterligare ett påpekande. År 1838 skulle höbågen inte ha hunnit sprida sig till Halland. Det förefaller då märkligt att höbågar — d. v. s. bågar "att bära hö med, av 2ne halva cirkelbågar, varemellan rep spännas" — redan år 1858 omnämnes från södra Halland samt Skällinge i nordvästra Halland i ett dialektlexikon.³⁶ Det kan också nämnas att Ihre (1766) under "sveibuge" upptar det halländska "halvboge" dock utan kommentar.³⁷

Flera här påpekade omständigheter tyder på att utbredningskartornas vittnesgillhet kan vara betydligt mindre än som först kan tyckas. Därmed kommer naturligtvis också dateringen av höbågen i Småland i fråga, eftersom denna datering ju psykologiskt sett i hög grad bygger just på den vidgade utbredning kartorna visar.

Finns det då något som tyder på att höbågar var vanliga även i Småland före 1700-talets förra hälft? Bouppteckningarna synes visa att detta inte kan ha varit fallet. Men det finns andra källor av vikt för en etnologisk-historisk undersökning.³⁸ En genomgång av de viktigare ordkällorna leder snart fram till en exemplsamling av stort värde. Jag skall nedan

³⁶ P. Möller, Ordbok öfver halländska landskapsmålet s. 21, Lund 1858.

³⁷ Ihre s. 175. Det är dock ovisst vad som åsyftas.

³⁸ I noterna har redovisats åtskilliga av våra viktigaste ord- och dialektlexikon. Standardkälla, utom Söderwalls medeltidslexikon och Svenska akademins ordbok, bör vara ordbokens ytterst värdefulla excerptsamling. (SAOBA)

återge de äldsta sydsvenska belägg jag har påträffat.

I Växjö domkapitels akter för år 1760 återfinnes följande passus:

1. "han slog sönder alla pinnarne på theras räfsor, och äfven theras bogor, hwarmed the om dagen hade burit höö." (SAOBA)

I samma aktsamling för år 1734 står det:

2. "warande den parck icke 8 öra smt wärd, til högst räknad 3 bogar höwall." (SAOBA)

Samma aktsamling hjälper oss att komma ner på 1600-talet med flera belägg. Sålunda heter det år 1685 att:

3. "een deel aff Skiröös åboer dhen skogen ungefer två gånger uthugget och med boger eenerijssset sammanburet, och dhen således affbrendt." (SAOBA)

I domkapitlets akter för år 1676 återfinnes följande situationsbild:

4. "De wore uthj ett kärr att bärga hööht, gick han ett litet stycke ifrån och slogh. Hustrun räfst och pigan. När bogan war full medh wått höö, wille pigan båret upp." (SAOBA)

I en disputation år 1763 över Bergkvara gods skriver Lindwall att höet hemforslades med "bugorne" som Linné avbildat.³⁹ Hänvisningen skedde för illustrationens skull och ingalunda för att det var något märkligt med bärgningssättet. Mer än hundra år dessförinnan omtalas bågarna — år 1649 — i Bergkvara borgrätts dombok. Två anställda beskylldes för att ha stulit hö på gården:

5. "Till denne beskyldningen kan Jönns Jönsson och Berige Andersson icke neka till, at dee förmedelst stoort mangel och fodernödh hafua dee af oförstånd

gripitt till och tagit som dhe berättat 4 Bugor Höö, som kan wärderas för 10 öre, Eij heller kan någon bewisa dem mere Höö hafua tagit." (Handl. rör. Skand. hist. 39 s. 316.)

Ännu något tidigare — år 1645 — heter det i Växjö rådstugurätts protokoll:

6. "Joen Bergh hafuer slagit en boga höö öfver på Wel:tt Carl Perssons Engh." (SAOBA)

Vi har därmed i Småland kunnat föra dateringen av höbågen ännu ett hundratal år tillbaka. Men inte ens vid denna tidpunkt var höbågen någon nyhet för smålänningarna. I Tegels historia om Gustav Vasa från århundradets början finns en passus — f. ö. omnämnd redan hos Ihre — som gör det möjligt att belägga höbågen till 1500-talets förra hälft. Originalhandlingarna för Tegels framställning torde nu vara förkomna, men det synes mig att Tegels exakta formulering utesluter varje tvivel om yttrandets vittnesgillhet för den tid som uppges. Bland de klagomål om höga skatter m. m. som den småländska allmogen framförde till Gustav Vasa år 1542 anfördes också att:

7. "fougterne plägede vthöffuer theras Lagagästning, gästa Bonden otillbörligen, och een part medh sigh ifrån Bonden taga een skeppa Korn och een gill buga höö." (E. Tegel, Then — — — stormächtig herres, herr Gustaffs — — — historia 2 s. 160, Stockholm 1622)

Det mig veterligt äldsta belägget för sydsvenska höbågar kommer emellertid från en annan trakt än Småland. Bland de utgivna svenska medeltidspostillorna finns en som daterats till senare hälften av 1400-talet och hade anskaffats för ett gille i Gärds härad i Skåne. Om denna postilla heter det, att svenska originalpredikningar till stor del låg till grund men

³⁹ Se Bringéus, Höbågen s. 67.

att avskrivarna tydligen var av skånsk börd.⁴⁰ I postillan återfinnes följande intressanta ordspråksformulering:

8. "For thy, thz är skam oc vbequemelik, at see straa oppa annan. ok ey ena bughu folla mz straa oppa sik sielffwan." (MP 3 s. 411)

En svensk förlaga till detta har jag inte funnit i de i kommentaren åsyftade förlagorna, ehuru texterna annars kan visa stor överensstämmelse. Vare sig uttrycket nu har hämtats från annat håll eller inte, är det föga troligt att liknelsen skulle ha medtagits om den saknat skånsk verklig-hetsanknytning. *Det är alltså troligt att höbågar förekom redan vid 1400-talets slut i södra Sverige och t. o. m. i Gärds härad.*

*

Prövningen av de resultat Bringéus har nått fram till genom en renodlad historisk-statistisk metod har fått en överraskande utgång. Det är bevisat att den sydsvenska bågen ingalunda har uppkommit självständigt ur svegen och hösläpan mot 1700-talets förra hälft utan är ett betydligt äldre kulturelement. Det är också tydligt att det i nuvarande läge är ohållbart att laborera med eventuellt spontana uppkomster av bärbågar inom ett så begränsat område som Sverige. De svenska varianterna måste bedömas i sitt givna europeiska sammanhang. Hänsyn måste tagas till de mellaneuropeiska bågarna samt de östeuropeiska, vilka senare f. ö.

Moszyński för länge sedan ägnat rätt stor uppmärksamhet åt⁴¹ ehuru både Schmidt och Bringéus förbisettt detta. Men förekomsten av nordtyska och danska bågar accentuerar nödvändigheten av att efterforskningarna ges en betydligt vidare omfattning än hittills; också Västeuropa och pyreneiska halvön måste komma med i bilden. Först då kan det t. ex. bli klart om det västsvenska höbännets täta nätverk är en regional variant som influerats av kustfisket eller om det rör sig om en västeuropeisk variant med vidsträcktare utbredning.

Att utreda de inbördes förhållandena — och eventuella spontana bildningar — är snarast en uppgift för en koordinerad europeisk eller t. o. m. universell forskning.⁴² Givetvis måste då en eventuell kartering kombineras med genomgång av det äldre ord- och dialektmaterialet samt de kamerala primärkällorna, det medeltida, tyvärr i alltför stor utsträckning gömda illustrationsmaterialet samt de arkeologiska fynden. Forskningsproblem av detta slag är emellertid mer komplicerade än de först kanske förefaller. Man måste känna till strukturuomvandlingarna inom näringslivet och redskapets funktionella och typologiska förändringar till följd därav. En riktig uppskattning av bågredskapens effektivitet i jämförelse med andra bär- och transportredskap hör givetvis också till detta forskningsschema.⁴³

⁴¹ K. Moszyński: *Kultura ludowa slowian* I s. 621 f., Krakow 1929.

⁴² Även för den enskilde forskaren finns det dock nu i vissa fall betydligt förbättrade möjligheter att ge sig i kast med vida internationella uppgifter, se härom J. Granlund, *Lapparnas lasso i Fataburen* 1964.

⁴³ Då Bringéus artikel är en del av en omfattande avhandling om de svenska höbärningsmetoderna, har jag avstått från att gå in på de olika redskapens effektivitet.

⁴⁰ Se Svenska medeltidspostillor utg. av G. E. Klemming 3 efterskriften, Sthlm 1893. Predikningen, som det här citerade stycket förekommer i, hölls på fjärde söndagen efter Trinitatis närmast på temat "grandet — bjälken" vilket ordspråk också anföres i de olika postillorna och till vilket det anförda är att betrakta som en variant. För de olika postillorna se 1 s. 207 f., 2 s. 153 f., 3 s. 406 f. och 4 s. 110 f.

Problematiken kan i korthet något konkretiseras. Å ena sidan kan man på typologiska grunder utgå från att bågen utan rep- eller nätfyllnad i båghalvorna är prototypen.⁴⁴ Sådana bågar har, som framgått, förekommit allmänt i norra och ned i mellersta Sverige, i Danmark och i Nordtyskland men också i Ungern⁴⁵ och Estland⁴⁶, se fig 6. Då bågar har använts för längre transporter och var avsedda för större höbördor, som vid höbärgningen, skulle i så fall varianten med nätfyllnad i båghalvorna ha utbildats. I Sverige erbjuder den sydsvenska bågen, det västsvenska höbännet och den nordsvenska klövjebågen slående exempel. Mot detta antagande kan invändas att de östeuropeiska bågar med sina ofta täta nätverk har använts främst för foderbäring på gården. Detta skulle emellertid kunna förklaras, om bågar först i senare tid har fått denna inskränkta funktion. Å andra sidan kan förklaringen till bågvarianternas utseende och gruppering, som vi nu känner till den, vara en helt annan. Bringéus antar att den sydsvenska höbågen skulle ha ersatt den äldre svegen och menar sig t. o. m. (s. 83), nästan transcendentalt kunna se spår därav i en uppteckning. Han påpekar också att metoden att bära hö med rep är ålderdomlig.⁴⁷ Nu är det emellertid så att de östeuropeiska bågar idag ersätts bl. a. just med rep.⁴⁸ Vi har också i det nordsvenska

språkmaterialet funnit tecken på att äldre bågar har föregått senare höbärgnings- och transportredskap, även svegen. Kan det i själva verket förhålla sig så att svegen har undanträngt bågen som höbärgningsredskap i norra Sverige tack vare större kapacitet? Har till följd därav en äldre och större bågvariant, eventuellt med nätfyllnad, ersatts av en mindre bärbåge utan nätfyllnad och med en mer differentierad funktion? I ett sådant fall skulle det väl snarast röra sig om en återgång till prototypen. Samtidigt måste man emellertid värja sig mot alltför schematiska utvecklingstankar. De okomplicerade bågar som utnyttjades i Danmark och norra Tyskland får inte à priori fattas som reliktföreteelser. Med det här redovisade materialet, i vilket det i flera fall uttryckligen omnämnes att bågar kom till användning för foderbäring på stora gårdar, kan det inte hållas för uteslutet att de i sen tid har upptagits på högreståndslantgårdar som ett praktiskt fodermått.

I avsaknad av ett gott historiskt material ställer det sig f. n. tämligen ofruktbart att diskutera eventuella spridningsvägar, även om påtagliga överensstämmelser t. ex. mellan vissa svenska och baltiska varianter lockar till spekulationer. I de senare fallen måste man emellertid vara på det klara med att den eventuella novationen inte behöver angå själva grundelementet — bågen — utan kan gälla enbart nätverket. Man måste också taga hänsyn till att variationsmöjligheterna inte har varit så stora. Att iögonenfallande likheter har kunnat uppstå på olika håll oberoende av varandra vad nätverket angår är ingalunda otroligt. Ett möjligt exempel härpå utgör den estniska bågvarianten, fig 6b, och Arenanders ångermanländska mo-

⁴⁴ För diskussionen om den allmänna, typologiska bakgrunden till bågen och likartade bärredskap synes mig Jirlows artikel om bärredskap fortfarande vara värdefull. Se även Jirlow, Bärredskap i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 2, sp. 486 f., Malmö 1957.

⁴⁵ Bringéus s. 77.

⁴⁶ Viires s. 285.

⁴⁷ Se Jirlow, Bärredskap sp. 490.

⁴⁸ Viires s. 290.

dell, fig 7, som inte behöver återgå på verkligheten utan kan vara en förbättring av Arenander. I sin erinran om sådana möjligheter kan Bringéus undersökning säkerligen ge stimulans åt en kommande utforskning av bågen för höbärgning.

De arbetshypoteser och principiella reflexioner som har framkastats har tjänat till att understryka hur komplicerad frågan egentligen är. Inte minst den sydsvenska höbågen är också en påtaglig erinran om detta. Ett bestående resultat av Bringéus undersökning är framhävandet av den sydsvenska bågens funktionella särställning i senare tid.⁴⁹ Kan man då utom de allmänna förklaringsgrunder som ovan berörts finna en tänkbar, speciell anledning till att bågen just i Sydsv sverige så länge haft funktion av höbärgningsredskap?

I Hyltén-Cavallius inledningsvis anförda sägen möter man bågen som ett måttsbegrepp, låt vara av obestämd karaktär. Även utanför Sverige förekom det, som har framkommit, att bågen användes som ett diffust mått. I sådana fall torde det röra sig om motsvarigheter till "fång", "kämna" etc. *Det intressanta är emellertid att belägg från Småland klart visar att bågen där var ett mer specificerat hömått.* Redan hos Tegel (7) möter man sammanställningen "en skeppa korn och en

gill båge hö". Yttrandet pekar på att bågen vid denna tid utgjorde en ganska väl fixerad måttsenhet. En "gill båge" betydde inte bara att bågen var fullpackad utan också att den hade en för mättingsändamål allmänt accepterad storlek.⁵⁰ Yngre belägg konfirmerar denna tolkning, jämför ovan s. 116. När Joen Berg (6) hade huggit över på annans äng är det inte skårn som anger överträdelens storlek utan bågen. D. v. s. att hömängden uppskattades efter det giltiga, mindre hömåttet, vilket underlättade bedömningen av den ekonomiska skadan och ersättningsskyldigheten. Som en beräkning av ett ängsstyckes avkastning begagnas bågmåttet år 1734 (2). Här finner man också en direkt pekuniär värdering av höbågmåttet. Styckets till tre bågar uppskattade höavkastning hade ett markvärde av mindre än åtta öre silvermynt. På likartat sätt ansågs omkring hundra år tidigare fyra bågar hö ha ett värde av tio öre (5). — Som mindre distinkt hömått har bågen ännu i sen tid använts i Småland vilket omtalas i uppteckningar från S. Solberga och Ursult.⁵¹

Några belägg för att bågen skulle ha fungerat som ett mer bestämt mått utanför Småland har jag inte.⁵² Detta kan naturligtvis vara en tillfällighet; koncentrationen av belägg till Småland kan bero på regionala frekvensskillnader i Ordbokens excerpering. Sannolikheten talar dock för att det verkligen rör sig om ett till Småland eller viss del av landskapet begränsat mått. Måhända har man i detta fall stött på ännu ett karakteristikum för det gam-

⁴⁹ Mot denna svarar också att de sydsvenska bärbågarna i senaste tid som regel synes ha varit större än de nordsvenska. Det kan dock noteras att de äldsta, på 1890-talet till Nordiska museet förvärfvade sydsvenska bågarna är avsevärt mindre än de övriga. Höjden är något större än bredden. Bågen från Faurås sn i Halland (NM 86243) mäter 64×62 cm samt den från Villstad i Småland (NM 82055) 64×54 cm. De nordsvenska bågarna i Nordiska museet har i allmänhet större höjd än bredd liksom många småländska medan en småländsk variant, liksom den hos Linné avbildade, har markant större bredd än höjd. — Jfr Viires s. 283 och 285.

⁵⁰ Det har undgått Bringéus att redan Svenska akademins ordbok anför "båge" som ett måttsbegrepp.

⁵¹ Eu 6567 och 7136, enligt påpekande från Sam Owen Jansson.

⁵² Jfr dock s. 113.

la Varend. Om det sedan är fråga om en gammal, folklig beräkning eller en av världsliga eller andliga myndigheter pådriven måttfixering är en annan fråga.

Det ur etnologisk synpunkt intressantaste med det småländska hömättet är att detta kan ha haft konsekvenser för bågans användning som höbärgningsredskap. Är en av orsakerna till att bågans bevarats i så stor utsträckning i Småland som ett höbärgningsredskap dess tidigare fasta ställning som måttsenhet? Är med andra ord den yngre användningen delvis en oreflekterad, traditionalistisk reminiscens av redskapets betydelse i äldre tid? *Om tolkningen är riktig skulle Småland inte ha fungerat som ett novationscentrum men väl som ett resistenscentrum i sen tid.*

Huvuduppgiften för föreliggande undersökning har emellertid inte varit att söka inplacera de sydsvenska bågarna i sitt sammanhang. På det metodiska planet ligger också de viktigaste resultaten. För den etnologiska forskningen finns det inga genvägar. *När kulturelement tages upp till granskning, vilka kan ha hög ålder, förmår forskaren inte klara sig utan den beprövade etnologiska metodiken med dess geografiska och typologiska hänsyn. Att det verkligen förhåller sig så har i detta fallet kunnat konstateras genom annat material än bouppteckningarna.*

Som en synnerligen viktig biprodukt kan exemplifieringen av bouppteckningsmaterialets begränsade användbarhet betecknas. Höbågar har förekommit i Småland åtminstone sedan 1500-talet men ändå inte, som Bringéus omtalat, medtagits i bouppteckningarna ens vid 1700-talets

mitt. *Det är uppenbart att bouppteckningarna inte utan vidare tillåter slutsatser ex silentio. De måste behandlas med samma källkritik som varje annat skriftligt, historiskt material.*

Det ironiska är emellertid att bouppteckningarna i detta fallet faktiskt tycks ge en viss spridningsbild. Vad som döljer sig bakom denna är emellertid svårt att avgöra. Sett som ett isolerat fenomen kan spridningen tänkas avspegla t. ex. repens vidgade användning, eventuellt i samband med specialisttillverkning av bågarna.⁵³ En annan möjlighet vore att novationsföreteelsen åskådliggjorde nya bouppteckningsnormers framträngande. En tredje vore — eventuellt i kombination med den första eller till följd av ändrat utnyttjande — att bågarna i större utsträckning förvarades på gårdarna, varför de naturligtvis lättare kom med vid bouppteckningen. Den redan ytterst nödvändiga källkritiska prövningen av bouppteckningsmaterialets bärkraftighet för spridningsstudier tycks mig dock säkrast bära avgöras i ett större sammanhang.⁵⁴ Med dessa erinringar vare naturligtvis inte sagt att bouppteckningarna i nuvarande läge skulle sakna sitt stora värde för den etnologiska forskningen. Det hänger här på hur de användes.

⁵³ Jfr J. Granlund, Lindbast och träbast s. 180 i Folk-Liv 1943—44. — En frappant skillnad mellan de sydliga och nordliga bågarna är att de förra har rep av hampa eller lindbast medan de senare har vidjor.

⁵⁴ För synpunkter och givande diskussioner angående bouppteckningsmaterialets källvärde tackar jag docent Brita Egardt.

*Zusammenfassung**Der Heubogen — ein altes Maass*

N.-A. Bringéus hat in Rig 1964 einen interessanten Artikel über den schwedischen Heubogen veröffentlicht. Ausgehend von Nachlassverzeichnissen und anderem umfassenden Archivmaterial meint Bringéus zeigen zu können, dass der Heubogen in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Südschweden entstanden ist. Diese Folgerung ist sensationell und widerspricht ganz und gar den früheren Ergebnissen, die durch geographisch und typologisch deduktive Arbeitsweise der älteren Ethnologie erzielt wurden. Einzelne methodische Ungenauigkeiten der historisch-statistischen Untersuchung von Bringéus lassen es jedoch berechtigt erscheinen, dieselbe hier einer kritischen Prüfung zu unterziehen.

Der wichtigste Grund dafür, dass Bringéus den südschwedischen Bogen von dem nord-schwedischen unterscheidet, ist, dass der erstere zum Einbringen von Heu benutzt wurde, während der letztere zumindest in jüngerer Zeit hauptsächlich als Transportgerät für andere Zwecke diente. Ein solcher funktioneller Unterschied berechtigt jedoch nicht à priori zu der Annahme, dass zwischen den beiden Bogenvarianten keine Verwandtschaft bestehe. Ebenso wenig ist die Behauptung zu akzeptieren, dass keine Beziehung zwischen den südschwedischen und westschwedischen Bögen zum Einsammeln von Heu vorliege, nur weil die Bespannung der Bögen verschiedenen Charakter aufweist. Um das etwaige spontane Vorkommen eines Gerätes festzustellen, muss man aus methodischen Gründen von der Ähnlichkeit und nicht der Verschiedenheit ausgehen, welche letzteres Bringéus getan hat.

Die vorliegende Untersuchung stützt sich auf Stichproben, die an verschiedenem Material und an Gegenständen vorgenommen wurden, um die Bögen zu studieren, die in Schweden und angrenzenden Gebieten zum Tragen von Heu benutzt wurden. Es gibt eine Reihe von Mitteilungen über Bögen, die während des 19. Jahrhunderts in Dänemark gebraucht wurden, allerdings augenscheinlich vor allem zum Tragen von Futter auf den Höfen. Dieselbe Verwendung hatte der Bogen in Mecklenburg in Norddeutschland, während in Schleswig-

Holstein Bögen zur Heubergung benutzt wurden. Auch in schwedischen Siedlungsgebieten in Finnland wurden noch in jüngerer Zeit Bögen zum Tragen von Heu verwendet. Die mittel- und osteuropäischen Bögen sind bereits wohlbekannt. Verf. betont ferner, dass Bögen zum Transport von Heu in spätem Material für ganz Schweden belegt sind. Allerdings waren sie in den nördlichen Gebieten im allgemeinen kleiner und wiesen eine einfachere Bespannung zwischen den Bogenhälften auf, bzw. fehlte eine solche.

Es wäre denkbar, dass der südschwedische Bogen in späterer Zeit — also nach der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts — nach Norden Verbreitung gefunden hätte. Indessen werden Bögen zum Heutragen 1775 für Jämtland und 1766 für Medelpad erwähnt. Für Hälsingland gab Probst Broman eine eingehende Beschreibung des Bogens in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Für das Jahr 1695 wird das Gerät in Dalarna als Mass erwähnt. Bereits 1659 berichtet jedoch ein Gerichtsbuch der Stadt Ekenäs von Bögen in den schwedischen Siedlungsgebieten in Finnland. Jedenfalls existierte also seit dem 17. Jahrhundert ein Bogen zum Heutragen in Nordschweden.

Wenn Bringéus' Datierung des Heubogens für Südschweden richtig wäre, könnte man annehmen, dass der Bogen während der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts dorthin gelangt wäre. Die Datierung von Bringéus stützt sich in hohem Grade auf die erweiterte Verbreitung des Gerätes, welche die Karten zeigen. Diese vermögen jedoch weder vom methodischen noch vom sachlichen Gesichtspunkt völlig zu befriedigen. Es besteht daher Grund dazu, die Datierung in Frage zu stellen. Mit Hilfe von historischem Material, das Bringéus übersehen hat, kann Verf. nachweisen, dass Bögen zum Heutragen in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts in Schonen vorgekommen sein dürften, und dass es sie mit Sicherheit in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Småland gab. Schon damals wurde der Bogen dort als Heurass benutzt. Beispiele aus dem 17. und 18. Jahrhundert zeigen, dass der Heubogen, der u. a. bei der Heuernte benutzt

wurde, dazu Verwendung fand, den Ertrag der Wiesen in Geld zu messen oder Heumengen zu schätzen.

Da somit der Heubogen in Südschweden im 18. Jahrhundert keine Neuerung darstellte, liegt kein Grund vor, ihm eine selbständige Entstehung zuzuschreiben. Genau wie die übrigen Bogenvarianten in Schweden, muss der südschwedische Bogen in internationaler Perspektive und vor dem Hintergrund des Vorkommens von Bögen u. a. in Dänemark und Norddeutschland gesehen werden. Verf. weist darauf hin, dass sehr wohl auch in West- und Südeuropa noch neue Entdeckungen denkbar sind, welche die Probleme noch stärker komplizieren können. Die einzelnen Bogenvarian-

ten müssen auch vor dem Hintergrund der verschiedenen Funktionsänderungen gesehen werden, die im Laufe der Zeit stattgefunden haben können.

Das wesentlichste Ergebnis der Untersuchung ist indess trotz allem nicht, dass die Schlussfolgerungen von Bringéus korrigiert werden. Vom methodischen Gesichtspunkt ist der Nachweis von weit grösserem Gewicht, dass Nachlassverzeichnisse sich nicht auf die Weise benutzen lassen, wie es in dem behandelten Artikel geschehen ist. Es liegen in diesem Fall vollgültige Beweise dafür vor, dass Geräte mehrere Jahrhunderte lang vorkommen konnten, ehe sie in Nachlassverzeichnissen aufgeführt wurden.

Principer för byggnads- och miljöinventering

Av *Erik Hofrén*

Modern kulturminnesvård är i hög grad tvungen att bygga på byggnads- och miljöinventeringar. Det är därför av utomordentlig betydelse att grunden lägges så stabilt som möjligt. Men av de förhållandevis många inventeringar, som under den sista tioårsperioden beslutats och verkstälts brister alltför många framför allt gentemot de betydelsefulla värderingsnormerna. Att nu använd inventeringsterminologi överhuvudtaget är alltför opreciserad och i starkt behov av revidering torde vara odiskutabelt.

Lundainventeringen av 1952, inspirerad av danska motsvarigheter, framstår fortfarande som den enligt min mening bästa och mest konsekvent genomförda undersökningen (Lunds stadsbild, Särtryck ur Stadsfullmäktiges i Lund tryckta handlingar 1952, N:r 12.) Här introducerades ett vid denna tidpunkt fullt användbart klassificeringsschema om tre klasser: K. 1. Omistliga hus, vilkas nedrivande, förvanskning eller vanvård skulle innebära en oersättlig förlust för landets och stadens kultur- och skönhetsvärden. K. 2 Värdefulla hus, av sådan kulturhistorisk betydelse och av sådant värde för stadsbildens karaktär, att de icke utan mycket tvingande skäl bör rivas eller väsentligen förändras. M. Miljöhus, vilkas yttre arkitektur eller byggnadsvolym bör med hänsyn till stadsbildens bevaras, även om de icke ansetts böra hänföras till K-husen.

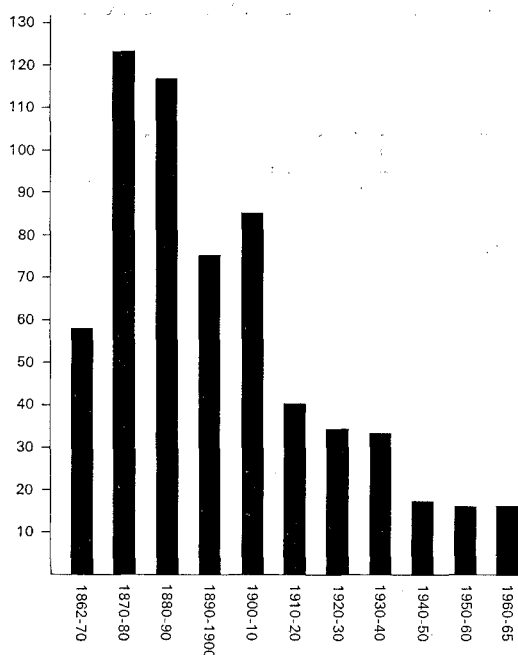
Vid en jämförelse mellan Lundainventeringen och exempelvis en mer än tio år yngre undersökning (Utredning rörande bebyggelse och miljöer av kulturhistoriskt värde på Östermalm, Stadskollegiets utflåtanden och memorial, Bihang 1963, nr 54) finner man att samma sche-

ma kommit till användning, liksom i princip terminologien även om formuleringarna är mer preciserade klass C (motsvarar M), fastigheter av mindre kulturhistoriskt värde eller anläggningar som sammantagna eller tillsammans med byggnader i klass A eller B bilda en enhetlig, för viss tidsepok karakteristisk miljö.

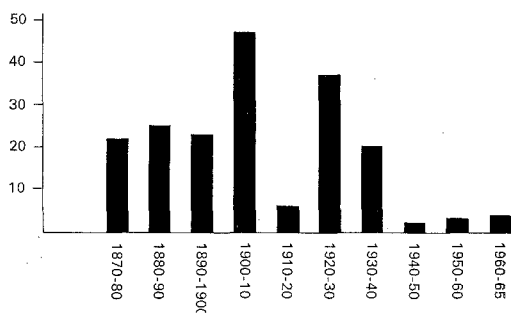
Här vill man gärna ställa en fråga. Är alltså byggnads- och miljöinventeringar upplagda efter detta schema fortfarande idag lika användbara som instrument i den komplicerade bevaringspolitiken, som de otvivelaktigt var på 50-talet.

Alla torde kunna vara överens om att inventeringar bör ingå som en viktig kugge i det maskineri som stads- och överhuvudtaget samhällsplanering utgör. Men för att förhindra driftsavbrott har planerarna å sin sida rätt att av inventeringarna fodra att data presenteras på ett mera precist och omedelbart användbart sätt. Därmed är svaret givet på frågan.

En arbetsgrupp vid Malmö musei historiska avdelning (Erik Hofrén, Rikard Holmberg, Olle Svedberg) har ingående försökt att granska denna problemställning och framlagt här återgivet förslag till modell för ny byggnads- och miljövärdering, bil. 1. Denna har även granskats och förbättrats av representanter för olika vetenskapsgrenar som sociologi, statistik, kulturgeografi och arkitektur. Modellen är naturligtvis i nuvarande skick långt ifrån färdig och får närmast ses om ett försök att se problemen från en annan synvinkel. Några av dess bärande idéer har dock omsatts i praktiken i den nu pågående inventeringen av byggnadsbeståndet i Malmö såsom framgår av här åter-

1. Tidsmässig spridning av bebyggelsen i Gamla staden 1862—1965.

2. Tidsmässig spridning av bebyggelsen i Rörstjädalen 1870—1965.

givet inventeringsformulär, bil. 2. Denna inventering skiljer sig från tidigare företagna bl. a. därigenom att den syftar till en total uppskattning av byggnadsbeståndet, vilket torde

principiellt vara riktigast, diagram 1 och 2. Härigenom skapas också möjligheter för en ny och avancerad forskning rörande staden, som sådan.

FÖRSLAG TILL MODELL FÖR
BYGGNADS- OCH MILJÖVÄRDERING

1 BYGGNADSVÄRDERING	2 MILJÖVÄRDERING
11 <i>Den arkitekturhistoriska aspekten</i>	21 <i>Den arkitekturhistoriska aspekten</i>
111 stilkvaliteter	211 stilkvaliteter
112 konstruktionskvaliteter	212 konstruktionskvaliteter
113 uniktvärde	213 uniktvärde
12 <i>Den ekonomiska aspekten</i>	22 <i>Den ekonomiska aspekten</i>
121 lokalisering	221 lokalisering
122 funktionsflexibilitet	222 funktionsflexibilitet
123 konstruktionskvaliteter	

Upprättat av E. Hofrén, R. Holmberg, O. Svedberg.

KOMMENTAR TILL MODELLEN

En uppdelning i 1 och 2 är nödvändig av följande skäl:

- En sammanslagen syn på miljö och byggnad omöjliggör en klar definition av delens egenvärde inom helhetens ram.
- Varje enhet (byggnad) kräver en *allsidig* belysning.
- En sammanslagen syn på byggnad och miljö omöjliggör ett tekniskt tillfredsställande värderingssystem.

Förklaring till underrubriker:

- Den arkitekturhistoriska aspekten:* ersätter det vidare och icke klart definierade begreppet 'kulturhistorisk'.
- Stilkvaliteter:* mäter konstnärliga kvaliteter inom ramen för den stil byggnaden representerar.

112 *Konstruktionskvaliteter:* mäter värdet av en byggnads konstruktionssystem ur arkitekturhistorisk aspekt.

113 *Uniktvärde:* mäter mängden av en företeelse på en viss plats.

211 *Stilkvaliteter:* mäter konstnärliga kvaliteter inom ramen för den stil fasadlinjerna representerar.

212 *Konstruktionskvaliteter:* mäter värdet av en stadsplans utformning ur historisk aspekt.

213 *Uniktvärde:* mäter mängden av en företeelse på en viss plats.

122 *Funktionsflexibilitet:* mäter byggnadens potentiella ombyggbarhet.

123 *Konstruktionskvaliteter:* mäter värdet av en byggnads aktuella tekniska tillstånd.

222 *Funktionsflexibilitet:* mäter en miljöns potentiella ombyggbarhet.

INVENTERINGSFORMULÄR FÖR
MALMÖ STADS BEBYGGELSE 1965

Kvarter

Ägare

Nuv. funktion Planerad funktion

Byggnadstid

Byggnadsstil

Taktyp

Konstruktion

Nuvarande:

Enl. stadsplan:

Byggnadshöjd Byggnadshöjd

Våningsantal Våningsantal

Takvinkel Takvinkel

Arkitekt Byggmästare

Kvalitetsbedömning skala 0—10

Stilkvalitet Unikvärde

Konstruktionskvalitet Teknisk kvalitet

Källor

Anmärkningar

Besiktning

ÖVERSIKT OCH GRANSKNINGAR

Moderna ljusseder

Av Nils-Arvid Bringéus

MATS REHNBERG: *Ljusen på gravarna och andra ljusseder. Nya traditioner under 1900-talet.* Deutsches Ref. Nordiska museets handlingar 61. Stockholm 1965. 344 s., ill. Pris kr 48:—.

Bland sammansättningar till ordet *grav-* i Svenska akademiens ordbok, 1929, söker man förgäves efter *gravljus* och *gravlykta*. Att en forskare 18 år senare kunnat börja materialinsamlingen för en doktorsavhandling om dessa företeelser säger åtskilligt om vårt moderna samhälles villighet och förmåga att ta upp nyheter, t.o.m. då de är knutna till något så tidlöst som gravställen.

Äldre uppgifter om gravljus.

Sedforskningen besannar emellertid ej sällan talesättet "intet nytt under solen". En kulturhistoriker skulle ha kunnat peka på föregångare till gravljusseden redan under antiken. Men inte heller den på moderna seder inriktade folk-livsforskaren kan hugga in på sin uppgift utan att undersöka, om det funnits åtminstone lokala förebilder av äldre ursprung. Mats Rehnberg har i sin nyligen ventilerade doktorsavhandling om ljusen på gravarna utförligt belyst en sådan ortstradition på Värmdö, där man om julmorgonen tänt lyktor på gravarna. Seden omnämndes 1910 och kan genom muntliga vittnesbörd föras tillbaka till 1800-talets senare del eventuellt 1870. Enligt en familjetradition skulle den ha introducerats julen efter prosten Blombergs bortgång 1820 av dennes anhöriga. Rehnberg räknar emellertid i stället med "en möjlighet" (s. 97) att den uppstått genom att någon börjat placera den vid julottan behöv-

liga handlyktan på en grav, och att detta vunnit efterföljd av andra kyrkobesökare. Längre fram i avhandlingen (s. 177 f.) blir hypotesen ett faktum: "Det var i detta fall som jag redan omtalat fråga om handlyktor, som kyrkogårdsbesökarna haft för att lysa sig på väg till kyrkan och alltså icke föregångare till nutida gravlyktor."

Ett äldre belägg ger oss ökad klarhet om hur det förhöll sig med lyktorna på Värmdö. Den 18 september 1882 nedskrev N.M. Mandelgren följande notis: "I Wermdö kyrka, Stockholms län, såg jag sommaren 1882 en hop lyktor för ett två eller 3 ljus, förvarade i norra grafkoret. På fråga till prästen hvad meningen härmed vore, svarades, att ljusen i lyktorna tändes hvarje julotta och ställdes att brinna på grafvarne ute på kyrkogården der socknens innevån[are] hade sina käraste döda anhöriga. Prästen sade att seden icke fortlevde på andra ställen i orten." Eftersom iakttagelsen gjordes om sommaren, och lyktorna, som hade 2—3 ljus, förvarades i ett gravkor, var det således icke fråga om handlyktor utan, i motsats till vad Rehnberg menar, verkligen föregångare till nutida gravlyktor. Av intresse är även den uttryckliga uppgiften att seden endast förekom på Värmdö vid denna tid, varför förekomsten i grannförsamlingarna Ingarö och Djurö (s. 96) bevisligen måste vara yngre.

Mandelgrens notis ingår i den stora samlingen i Kungliga biblioteket av primärmaterial till Wärend och wirdarne (handskrift V, s. 6). Den är dagtecknad å Hylltén-Cavallius Sunnanvik och bär rubriken "Julen såsom de dödas fäst". Detta stämmer förträffligt med den bild av julen, som Hylltén-Cavallius tecknat i Wä-

rend och wirdarne (§ 40). Samma uppfattning skulle senare bli huvudtes i H.F. Feilbergs stora verk om julen. Genom en tillfällighet finner vi således även vårt äldsta belägg för seden med gravlyktor i Sverige infogat i ett etnologiskt sammanhang, i diskussionen om julens ursprungliga karaktär.

Hyltén-Cavallius var liksom samtida etnologer enbart inriktad på forntiden. Vi behöver därför knappast tveka om att såväl han som Mandelgren i gravlyktetraditionen på Värmdö såg en relik från hedenhös. Rehnberg ger exempel på att också de första som uppmärksammat Värmdötraditionen, haft en liknande uppfattning.

Värmdö kyrka var ett vilorum för socknens forna herrskaper (jfr beskrivningen i Sveriges kyrkor), och det ger oss anledning att söka ett samband mellan de i gravkoret förvarade lyktorna och äldre herrskapsbegravningar. Ännu så sent som 1831 — 11 år efter prostens Blombergs bortgång — finns det ett exempel på den roll ljusen spelade vid en ståndsmässig kvällsbegravning i Stockholm. Vid bisättningen av friherrinnan Katarina Woltemat, som dog på Gungan utanför Skanstull, förekom utom marchaller vid processionsvägen 30 lanternor med tvenne vita brinnande vaxljus i vardera i själva processionståget. Katarina kyrkas kor, där jordfästningen ägde rum, var upplyst med vita vaxljus och lanternor. Vid gravsättningen på kyrkogården lyste åtta lysare (brev från N.G. Lundberg, som ombesörjde begravningen, till Katarina Woltemats fränskilde make, friherre Bror Cederström, Lunds universitetsbibliotek).

Genom närheten till Stockholm har Värmdö-seden blivit ovanligt väl observerad. Har man även annorstädes tänt gravljus i äldre tid? I Folklivsarkivet, Lund, finns en uppteckning gjord 1949 av ordsmeddelaren, målaremästare Johan Sjöquist i Hultsjö (f. 1883), i vilken det heter: "Förr i tiden sattes ofta brinnande talgljus på gravarna, men under de senaste 60 å 70 åren har inte något sådant förekommit i Hultsjö" (LUF 11113: 38). Den nya seden med gravljus har ännu ej introducerats i Hultsjö, varför förblandning med denna ej kan ha skett. Vid telefonsamtal 20/5 1965 uppgav sagesmannen, att han ej själv iakttagit seden, men att hans mor (f. 1860, d. 1956) vid upprepade tillfällen berättat om hur hon vid julottebesök till-

sammans med sin mor beskådat talgljusen, som brann på "bättre folks" gravar på Hultsjö kyrkogård. Huruvida vi här möter spåren av en äldre sedvänja, vill jag låta vara osagt. Tydligt är Värmdötraditionen dock ej helt unik.

Gravljusen som innovation.

Rehnbergs undersökning "har icke riktats mot gravljusen för dess egen skull — även om varje sedvänja förtjänar uppmärksammas av beteendeforskningen — utan gravljusen har ... blivit utvalda som lämplig indikator för studiet av innovationer inom ett större område" (s. 18). Den tyska sammanfattningen presenterar till yttermera visso arbetet som "eine Studie über Innovationsverbreitung im 20. Jahrhundert." Denna klara inriktning på ett etnologiskt grundproblem motsvaras emellertid i verkligheten av en betydligt mångsidigare men också mindre stringent målsättning: 1) att med gravljusen som indikator vinna kännedom om påverkningar, mottaglighet och spridning för en innovation i nutiden, 2) att belysa en tidigare mindre uppmärksammat kalendarisk sed, 3) att genom val av detta objekt praktiskt pröva en folklivsundersökning huvudsakligen gällande nutidsskiktet, 4) att försöka utröna skillnader och överensstämmelser i spridningen mellan en sed i nutidens samhälle och i äldre epoker.

Den belysning förf. åsyftar i punkt 2 omfattar en mycket stor del av avhandlingen. Det som motiverat att inom undersökningens ram föra in en rad "andra ljusseder" har varit förf:s strävan att framhäva ljusrenässansen under 1900-talet. Han har därigenom ökat vår kännedom om olika ljusseder. Men dels har han måst nöja sig med relativt korta översikter, dels är den s.k. ljusrenässansen så pass välbekant, att det räckt med en koncentrerad framställning av denna bakgrund. Exposeerna över de "andra ljussederna" har helt visst ökat bokens avsättningsmöjligheter, men detta måste för ett akademiskt specimen vara en ovidkommande synpunkt.

Här skall jag endast behandla Rehnbergs "Studie über Innovationsverbreitung", väl medveten om att ett sådant förfaringsätt ingalunda gör full rättvisa åt hela det digra arbetet. Rehnbergs "belysning" av de nya ljussederna är nämligen ofta mycket förtjänstfull. Han visar t.ex. ingen von-oben-attityd gente-

mot de utgjutelser om sederna han flitigt samlat i dagspress och församlingsblad men har genom välvalda citat ur sådana källor givit sin studie en atmosfär, stundom rentav djupdimension, som siffror, kartor och diagram aldrig kan fånga. Det är förvisso av stor principiell betydelse, att innovationsforskaren inte försummar att observera, hur människor subjektivt upplevt nyheterna i negativ eller positiv riktning.

Trial and error torde vara ett ofrånkomligt led i uppläggningsen av en problemundersökning. Läsaren av Rehnbergs avhandling får dock ej veta om förf. verkligen valt sin indikator bland ett flertal tänkbara, innan han funnit den lämpliga. Uppenbart torde vara att mera genomtänkta metodiska överväganden ej gjorts förrän i och med utsändandet av frågelistan 1954 (avtryckt å s. 311). Den år 1947 till Etnologiska undersökningens ortsmiddelare utsända frågelistan har blott besvarats av 109 sagesmän (svaren å Folklivsarkivets frågelista nr 70, omnämnd å s. 26, har, så vitt jag kunnat finna, ej begagnats. De utgör f.n. 119 st.).

Gravljusens spridning är en mycket komplicerad företeelse. Det rör sig ej som t.ex. ifråga om prestaverna (Rig 1959) om en artefakt, som ägs av kyrkan eller som har direkt samband med den kyrkliga kulten. Tändandet av gravljus är en sed på individualnivå, vilket innebär, att det på varje kyrkogårdssort (Rehnbergs basbegrepp) finns en frekvensskala, som kan skifta från 0 till flera hundra och som ej är annat än lokalt mätbar men som i själva verket är av den allra största betydelse i hela innovationsprocessen. Rehnberg har gjort den synbarligen nödvändiga förenklingen att blott undersöka initialaccepteringarna per kyrkogårdssort. Han har emellertid därmed samtidigt förvandlat en sed på individualnivå till en slags kyrkogårdssed. Vad han mäter är ej gravljusens verkliga spridning utan utbredningen av kyrkogårdssorter med gravljus vid olika tillfällen fram till 1954. Detta medför rent konkret, att, 1, 10, 100 eller flera gravljus på en kyrkogårdssort får samma markering. En annan konsekvens av att individualsedens behandlats som en sockensed är, att prickmetoden använts vid kartprojiceringen. Förf. är medveten om skillnaden mellan en kyrklig sed (sockensed) och en folksed men drar ej några metodiska kon-

sekvenser härav. Det är gravljuständarna, de sedbärande människorna, som är den relevanta storheten, först i andra hand kyrkogårdssorterna. Jag återkommer härtill.

Materialbehandlingen.

Med Rehnbergs mera begränsade målsättning är det fullt möjligt att studera gravljusinnovationens spridning, förutsatt att det finns ett pålitligt material. Rehnberg har icke utan rätt riktat kritik mot Sigfrid Svenssons grundläggande innovationsstudie om svart och vit konfirmationsdräkt (Bygd och yttervärld 1942), enär denna bygger på ett *kvantitativt* begränsat material. Ur *kvalitativt* synpunkt fyller däremot Svenssons material höga krav. Det är lättare daterbart än Rehnbergs och har karterats vid fixa tidpunkter: 1905, 1915, 1938. Granskar man Rehnbergs material ur kvalitativ synpunkt, framträder däremot osäkerhetsfaktorer, som kan ha påverkat undersökningsresultatet om än ej i stort. Den främsta osäkerheten gäller tidfästningen. Hade förf. gjort sin riksomfattande undersökning redan 1947, hade han mött seden i ett betydligt tidigare spridningsskede. För tecknandet av utbredningsstadier före 1954 har han nu icke kunnat arbeta synkront med utvecklingen utan måst nöja sig med ungefärliga tidfästningar. Han har måst gardera sig för minnesfel genom att tidsgruppera sitt material i perioder, som dock ej är lika långa: 1920—27, 1928—37, 1938—47, 1948—54.

För studiet av innovationer inom 1800-tallets bondekultur är, enligt vad jag själv genom ett flertal undersökningar funnit, intervaller om 10 år fullt tillräckliga, men för undersökningen av en modern sedspridning med mycket hög acceleration är ett sådant raster väl grovt. En ort, som accepterat seden 1937, får ett annat tecken än en grannort, som accepterat seden 1938. Men en ort, som accepterat seden 1938, får samma beteckning som den, som accepterat bruket 1947, dvs 10 år senare. Framför allt vid ett studium av sedens spridning inom ett mindre område kan detta förfaringsätt vara missvisande.

Genom att publicera förteckningen över kyrkogårdssorterna med accepteringsperioden markerad för varje ort har Rehnberg gjort det möjligt även för andra forskare att arbeta med materialet. Även om man i Rehnbergs ortförteckning blott kan kon-

trollera tidsperioden för initialaccepteringarna och ej de absoluta årtalen, visar några stickprov att beläggen ofta men ingalunda alltid hamnat i rätt kolumn. I Stenbrohult, Småland, introducerades seden enligt förf. 1948—54. Av pastor loci observerades seden redan 1942 (LUF 14045). I Skurup i Skåne förekom seden enligt en av Folkklivarsarkivets bästa meddelare (LUF 1119:89) liksom enligt prästfrun, som introducerade bruket på den samma år avlidne makens grav, 1948. Rehnberg känner introduktören, s. 154 not 1, men i ortförteckningen finns markeringen i fel kolumn. Flera liknande exempel skulle kunna anföras.

Märkligare är att den deskriptiva framställningen av sedens acceptering under olika tidsavsnitt (s. 104 ff.) ej visar full överensstämmelse med ortförteckningen. Seden förekom enligt Rehnberg före 1920 i ett tiotal landskap. Ortförteckningen har markeringar i 6 landskap. Under perioden 1920—27 spreds seden vidare "men saknades i de 3 nordligaste landskapen". Enligt ortförteckningen infördes dock seden i Arjeplog under denna period. Under perioden 1928—37 hade spridningen "nätt ett antal landskap, där seden tidigare saknats", bl.a. Sörmland. I själva verket hade den enligt ortförteckningen accepterats i Trosa redan före 1920. Under perioden 1938—47 "blev gravljusen för första gången synliga i Lappland, Gotland och Öland." I Lappland hade seden som vi sett tidigare införts, och ortförteckningen visar, att Gotland icke accepterade seden förrän under följande period!

Beskrivningen av sedens geografiska förekomst visar även dålig överensstämmelse med tabeller och ortförteckning. "Gravljusseden uppträdde i Småland på ett dussintal skilda orter 1920—37", heter det på s. 121. På kartan finner man initialaccepteringen i Skillingaryd under perioden 1920—27 och blott 7 markeringar för perioden 1928—37, medan tabellen å s. 105 liksom ortförteckningen upptar 8. Ännu större är förvirringen för Ångermanlands vidkommande.

Rehnberg har genom sina frågelistor till kyrkvaktare och präster "efter hand" lyckats få uppgifter från samtliga kyrkogårdsorter (s. 23). En jämförelse mellan ortförteckningen och prickarna på kartorna visar emellertid, att denna fulla frekvens icke ligger till grund för kartorna, där den bäst behövdes. Förf. har markerat de negativa svaren med ett särskilt tecken men ej de orter, som vid karteringstillfället icke lämnat svar. Det totala antalet utelämnade orter är visserligen litet men ej jämnt spritt. Flera landskap är fullt belagda (Närke och Västmanland har t.o.m. en prick mer än antalet kyrkogårdsorter), men i Bohuslän saknas 10 belägg = 12,5 % av kyrkogårdsorterna. I Dalarna saknas 5 orter = 8,5 % av kyrkogårdsorterna. En och annan kyrkogårdsort tycks även ha förbisetts

i ortförteckningen: Silte på Gotland, Rebelberga i Skåne, Harbo i Uppland.

Trots den bristande noggrannheten, som skulle ytterligare kunna exemplifieras, är förf:s ambition att eftersträva full beläggning — och därjämte hans mycket omfattande ej fullt utnyttjade materialinsamling i grannländerna — värd allt erkännande. Endast den, som genomfört undersökningar av motsvarande art, har en föreställning om det bakomliggande arbetet. Den metodiska strävan att vid etnologisk forskning arbeta med 100-%igt material har av H. Hvarfner ytterligare motive-rats (Rig 1962 s. 34 f.), och genom Rehnbergs undersökning framstår betydelsen härav i ännu klarare dager.

Likaväl som det behövs ett totalt material, behövs det en total översikt. Rehnberg har, trots att hans målsättning gäller innovationsstudium över större områden, redovisat spridningen inom varje landskap för sig å särkartor, spridda över 23 sidor i avhandlingen. Detta ger inte blott ett "plottrigt intryck" för att använda förf:s ord om den skånska utbredningen utan försvårar avsevärt kartläsningen. Det är ej lätt att se sammanhangen över landskapsgränserna, och ännu svårare är det att undersöka en eventuell korrelation med stiftet. Svårigheten att få en klar bild över spridningen ökas därigenom att förf. sammanfört markeringar från olika perioder på samma karta i stället för att på en kartsvit markera tillväxtförloppet. Själv har jag för att åtminstone få en klar bild av skedet före 1938 måst omkartera materialet. Man kan å kartan fig. 1 göra iakttagelser, som särkartorna omöjliggör. Ett exempel: Enligt förf. uppträdde gravljusen i Småland före 1938 "på ett dussintal skilda orter 1920—37 (s. 121). Fig. 1 visar, att av de 8 orter, som hänför sig till perioden 1928—37, är 4 belägna i nordöstligaste Småland med en tydlig kontakt med utbredningen i Östergötland, där acceptering blott skett i landskaps östra del.

Spridningsförloppet.

Hur tolkar nu förf. själv utbredningen vid utgången av år 1937? Å s. 105 heter det: "Ej heller här kan man tala om grannskapspåverkan såsom dominerande form för spridningen

utan liksom under föregående period har det varit fråga om stänkvisa nedslag på skilda accepteringspunkter." Ett studium av helhetsbilden, fig. 1, visar emellertid, att dikotypiseringen "grannskapspåverkan" respektive "stänkvisa nedslag" är missvisande. Vi har i stället att göra med ett rumsligt kontinuum. De nordöstsmåländska prickarna ansluter sig till de östgötska, dessa till de sörmländska, de sörmländska till stockholmsområdet. Beläggen i Västmanland och Dalarna visar en dragning ner mot Stockholm. Ångermanlandsbeläggen hör tydligt samman med accepteringsorterna i Jämtland och Medelpad.

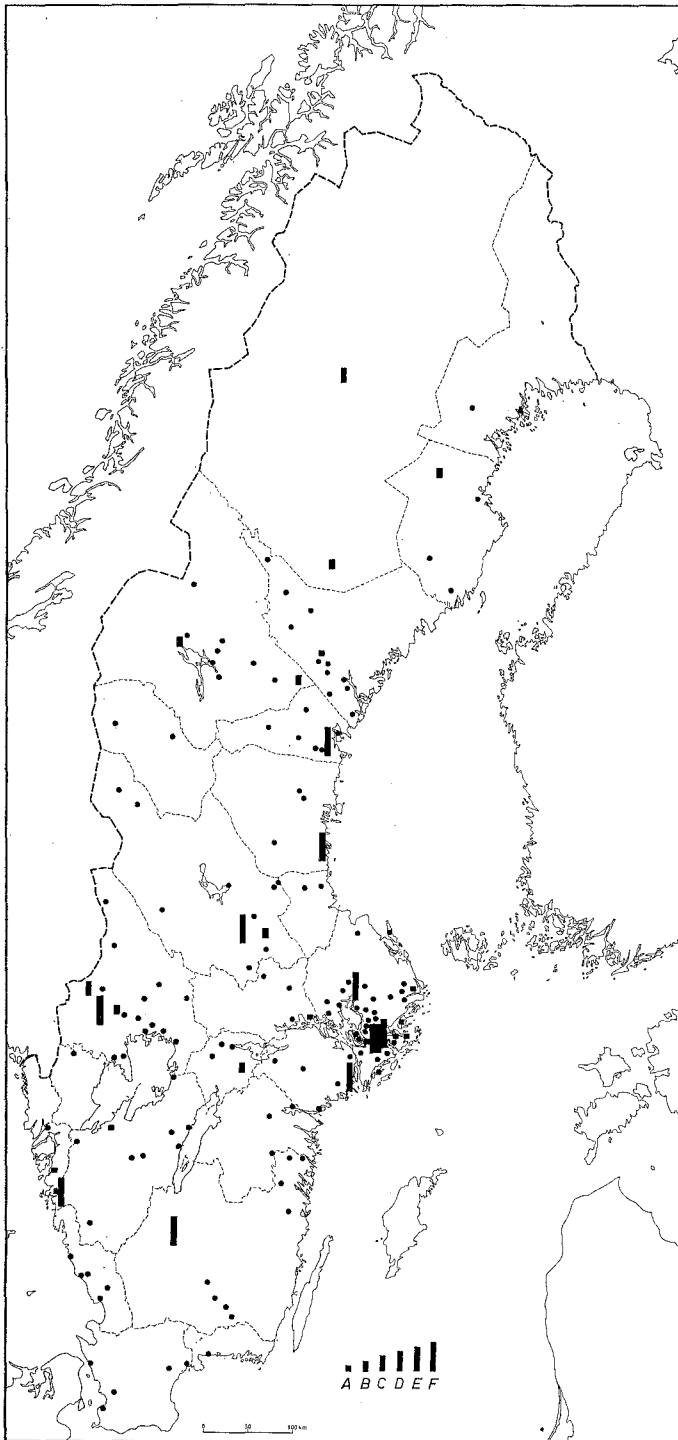
Genom den partikulära redovisningen har förf. ej upptäckt, att det verkligen finns ett tydligt *utbredningsmönster*. På en isaritmkarta skulle det framstått ännu tydligare.

Hur skall detta mönster tolkas? Tätorternas roll (varom mera i fortsättningen) är uppenbar i stockholmsområdet och kan skönjas i Värmland och Medelpad. De synes dock ej utanför stockholmsrejongen ännu ha fått någon avgörande betydelse för sedspridningen. Förf:s principskiss å s. 162 visar, att kontaktfältet med Stockholm direkt eller indirekt spelat en avgörande roll. En jämförelse med en rad undersökningar utförda vid kulturgeografiska seminariet i Lund av professor Torsten Hägerstrand och hans elever erbjuder slående överensstämmelser. Spridningen av gravljusseden har haft ett utifrån kulturgeografisk synpunkt helt normalt förlopp. De nyheter, som vinner insteg via stockholmsräjongen sprids vanligen med lätthet norröver men har svårare att intränga i sydvästra Sverige. Genom den totalöversikt av sedens acceptering, som kartan, fig. 1, visar, blir det möjligt att ej blott i allmänhet föra in den inre migrationen som en orsaksfaktor för gravljussedens spridning (s. 163) utan att *direkt* sammankoppla denna faktor med kartbilden. Genom ett mödosamt arbete har lektor Bertil Wendel utarbetat kartan fig. 2, som visar de i Sverige utanför Stockholm födda stockholmarna 1953 i relation till födelsekommunernas befolkning. Man kan här finna en mycket stor likhet med gravljussedens spridningsmönster. Wendels undersökning är tidsmässigt relevant och därtill direkt applicerbar på denna sed. Den visar, att de inflyttade, ej blott i allmänhet "omflyttade" (s. 163) "ofta haft kvarvarande personlig kontakt

med den lämnade hembygden i form av de anhörigas gravar." Jag är således helt ense med Rehnberg, då han framhåller, att gravljusen ingår i ett större sammanhang (s. 273), men finner det beklagligt, att förf. ej knutit samman kartans ovedersägliga bevis och resonemangen om spridningen. Felet är, att förf. dels utfört karteringen på ett olyckligt sätt, dels varit alltför engagerad att ta ställning till en rad tidigare uttalanden av andra etnologer (framförallt för att avliva den s.k. vågspridningsteorin), baserade på undersökningar rörande disparata företeelser.

För att undersöka sambandet mellan spridningen av gravljusen och kyrkogårdsorternas storlek har Rehnberg klassificerat dessa i A, B och C-orter i en fallande skala, som dock ej är enhetlig över hela landet (en C-ort kan antingen ha under 5000, 3000, 1500, 1000, 750 eller 500 invånare.) Förfarings sättet diskuteras ej och gör ett hemmagjort intryck, desto mera som Rehnberg själv påpekar, att "invånarekvantiteten i och för sig ej betytt så mycket som det förhållandet att de folkrikare orterna haft en differentierad befolkning" (s. 138). Det relevanta är givetvis sambandet mellan sedspridningen och befolkningsstrukturen. Urbaniseringsgraden har, som förf. riktigt antyder (s. 138), en avgörande betydelse för nyhetsaccepteringen. I tätorterna får man snabbare informationer, och där synes mera förändringsinställda människor bo än i glesorterna. Lämpligen borde därför kyrkogårdsorterna ha klassificerats efter "Folkräkningen den 31 december 1950:IV, tab. 1" (tryckt 1954) eventuellt med en något förenklad skala. Därvid skulle förf. fått en för hela landet likartad indelning. Även vid karteringen finns möjligheter att markera accepteringsorternas urbaniseringsgrad, varpå fig. 1 och 3 ger exempel. Genom att införa ytterligare en kolumn i förteckningen över kyrkogårdsorterna hade sambandet mellan accepteringsperiod och urbaniseringsgrad behändigt kunnat avläsas för varje enskild ort. Förf:s konventionalism att arbeta med basbegrepp som landskap, städer, landsbygd och befolkningstal har således enligt min mening på ett alldeles onödigt sätt försämrat undersökningen.

För en riktig framställning av innovationsförlopp måste även den rumsliga måtenheten vara relevant. Församlingarna i vårt land är av

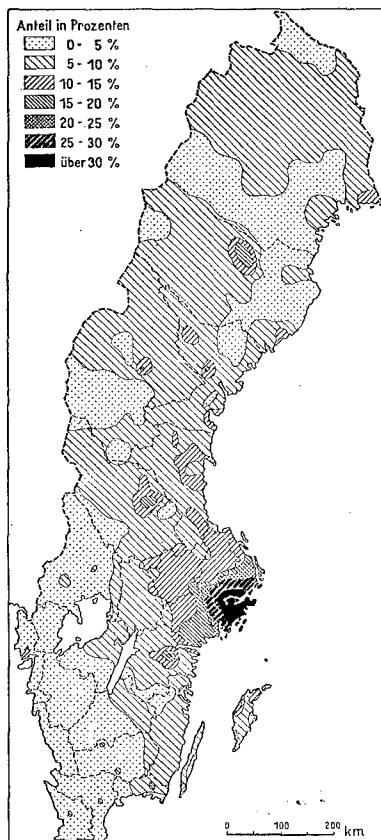

Kyrkogårdsorter varå grävlysseden introducerades före 1938. Nykartering på grundval av M. Rehnbergs ortförteckning s. 288 ff. Staplarna (A—F) markerar orter å vilka seden införts före 1928, varvid A betecknar ort med mindre än 10 %, B 10—30 %, C 30—50 %, D 50—70 %, E 70—90 %, F minst 90 % tätortsbefolkning. Runda prickar markerar tillväxten 1928—37.

mycket växlande storlek. Flera västgötaförsamlingar kan t. ex. inskrivas i en smålandsförsamling. Detta innebär svårigheter, särskilt om man använder prickmetoden för en sedstudie på individualnivå. En lösning hade varit att sammanföra små församlingar till större enheter. Sedan man skapat sådana likvärdiga församlingsblock, kunde man markera accepteringsområdena genom yttäckning. Även utan en sådan konstruktion av församlingsblock skulle yttäckningsmetoden onekligen givit en betydligt bättre bild av innovationsförloppet.

Rehnberg har begränsat sin undersökning till att gälla innovationsförloppet i stort men avstått ifrån att mer än i några få fall *granska seden lokalt*. Detta är en förlust, då det föreligger möjligheter att belysa intressanta problem i själva innovationsprocessen genom komparativa lokalanalyser av gravjusseden. Ett sådant är spridningstempot i orter, som ligger tidigt på accepteringstidsskalan och orter, som kommer sent in i bilden. Rehnberg har snuddat vid problemet, då han å s. 140 nämner, att det finns platser med en förhållandevis liten befolkning och många gravljus. Detta behöver emellertid inte, som förf. menar, vara en lokal utveckling, (även om det finns exempel på att en präst eller en förening genom särskilda arrangemang kunnat propagera för seden och därigenom få den att snabbt accepteras) utan är sannolikt merendels en direkt följd av den rumsliga belägenheten. En sådan ort ligger troligen tidigt på tidsskalan. Genom att göra lokala frekvensmätningar på valda orter under en följd av år skulle man kunna jämföra tidsavståndet vid lika accepteringsprocent. Rent principiellt skulle man kunna tänka sig, att tillväxtkurvan har samma utseende på varje kyrkogårdsort, men det kan även tänkas, att den är brantare i orter, som sent mottagit seden, i vilket fall det under årens lopp förbättrade "klimatet" skulle ha kunnat inverka gynnsamt på spridningen.

Ett intressant problem, som bättre skulle ha kunnat lösas på lokalnivå än på riksnivå, är även frågan om *sedbärarna*, icke enbart nyhets-spridarna. Förf:s frågelistor (s. 311) upptager "alla kategorier eller t. ex. särskilt några vissa såsom nyinflyttade, tätortsbor, arbetare, jordbrukare el. dyl.?" Varken frågelistan eller undersökningen vittnar emellertid om att förf. uppmarksammat könsdifferenser bland sedbä-

2. Stockholmnarnas härkomst 1953. Efter B. Wendel i *Geographische Rundschau* 1960 s. 250.

rarna (så däremot i frågelistan "Våra seder vid årets högtider", som utsänts från Folklivsarkivet). Så långt vi kan överblicka, synes det främst ha varit kvinnorna, som gått till gravarna och smyckat dem. Även för ljusrenäsansen i hemmen torde kvinnorna ha spelat en aktiv roll. Ifall kvinnorna varit den egentliga gravljusändarkategorin, för vilket mycket talar (Rehnberg påpekar själv kvinnoföreningarnas försäljning av gravljus), torde detta ha inverkat på hela spridningsförloppet. Torsten Hägerstrand har vid diskussioner rörande innovationsproblem för mig påpekat, att kvinnornas kontaktfält i betydligt större utsträckning än männens är baserat på närkontakter. Barnens kontaktfält i sin tur är givetvis ännu snävare. I själva förtätningstadiet skulle de kvinnliga närkontakterna ha kunnat spela en betydelsefull roll.

Utvecklingen efter 1954.

Frågelistorna visar, att Rehnberg haft ambitionen att följa upp utvecklingen genom samtidsmaterial även efter 1954 ("nu 1957/58"), men detta material är ej karterat. Förf. har ej heller dragit fördel av avhandlingens fördröjda publicering (s. 8) genom att följa upp utvecklingen under 1960-talet, trots att han framhåller, att "i en undersökning av detta slag är motståndet mot nyheten lika intressant som accepterandet" (s. 109). För Rehnbergs räkning infogade jag i frågeformuläret "Kyrklig sed 1962" en fråga av följande lydelse: "Förekommer gravlyktoer eller gravljus? Vid vilka tillfällen tändas de?" Förf. har ej ansett sig hinna med att bearbeta detta material (s. 26 not 9). Svaren gör det icke blott möjligt att fixera seden i dess slutfas utan kan även nyttjas som kontrollmaterial.

En fråga, som är av stort intresse för den, som lagt ner möda på en innovationsundersökning i samtiden, är alltid: hur skall det gå i fortsättningen? I vissa katolska länder har gravljusseden enligt Rehnberg visat en vikan- de tendens (s. 51 ff.), och en liknande utveckling för Sveriges vidkommande vore ej helt utesluten. Genom nyssnämnda frågeformulär har jag följt upp min tidigare nämnda prestavundersökning, och det har därvid visat sig, att i flera av sedens tidigaste accepteringsorter, städerna i Sydvästsverige, har en försvagning ägt rum, samtidigt som seden på andra håll expanderat på landsbygden. Förklaringen är den snabba strukturomvandling begravnings- seden genom jordfästning i stillhet undergått i tätorterna i vårt land, och som jag hoppas få ägna en särskild undersökning. Hur har det gått med gravljusen?

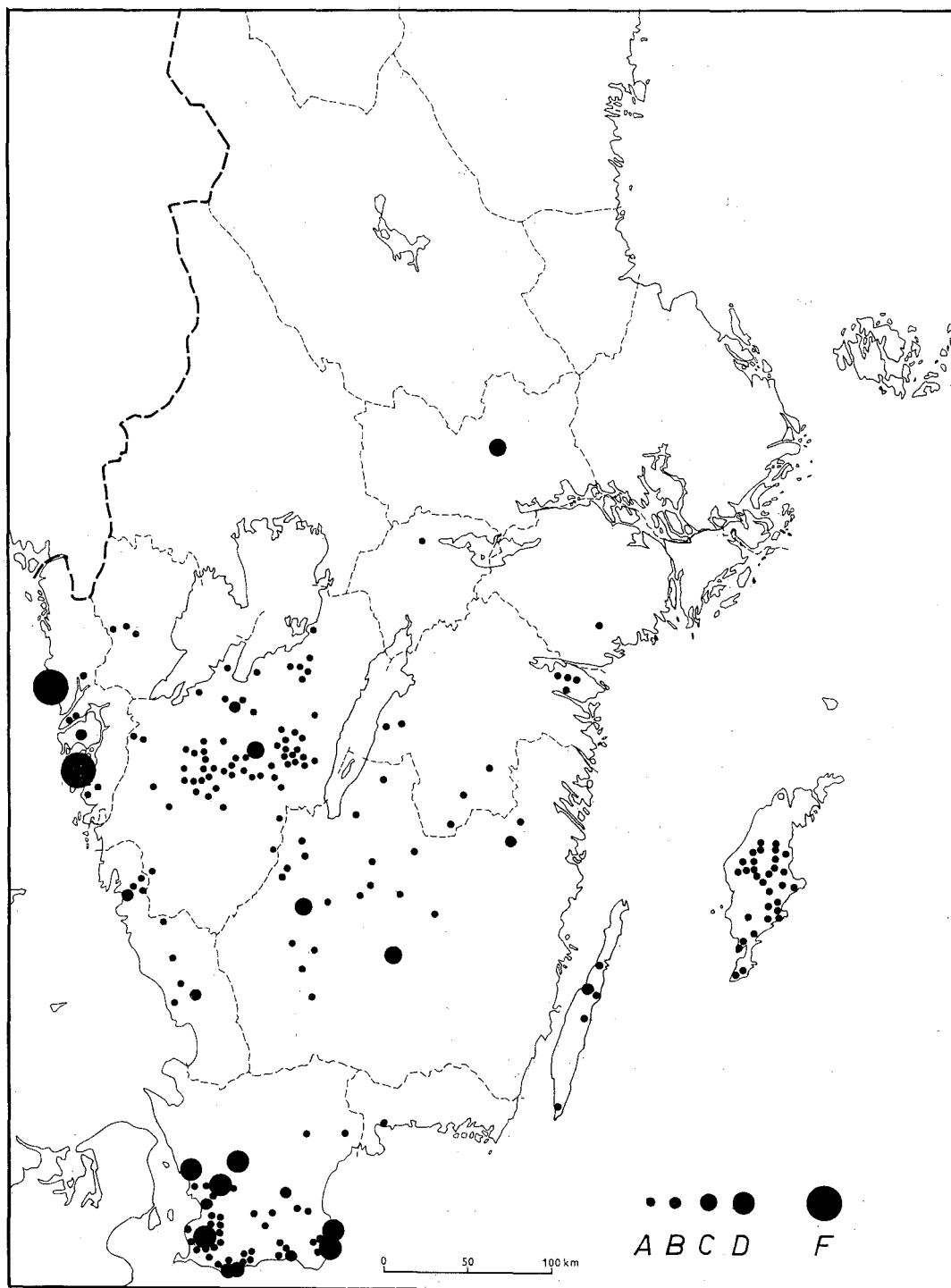
Svaren å Kyrklig sed 1962 visar, att gravljusen på flera tiotal orter saknades, där de enligt Rehnbergs ortförteckning tidigare introducerats. Stickprov visar, att seden förekommit enstaka år och sedan försvunnit. I Everlövs i Skåne hade t. ex. en malmöfamilj tänt ljus på en släktgrav men sedan upphört därmed. Ortsborna hade ännu 1965 ej tänt gravljus. (Rehnberg har en positiv markering för perioden 1948—54). Förf. har nogsamt observerat, att ljusen slocknat efterhand på enskilda familjegravar (s. 165) men tycks ej räkna med detta på en hel kyrkogårdsort utom ifråga

om det allra tidigaste skedet i landet (s. 104). Det anförda exemplet visar, att det kan räcka med att ett enda gravljus släcks för att orten åter skall bli negativ. Som jag visat ifråga om julottans införande i Skåne utgör en sådan tillfällig förekomst dock ofta blott ett förebud till en senare, definitiv acceptering.

Antal kyrkogårdsorter utan gravljus 1954, resp. 1962 jämte specificering av orternas urbaniseringsgrad.

	1954	1962	A	B	C	D	E	F
Blekinge	9	1	1	—	—	—	—	—
Bohuslän	40	8	5	1	—	—	—	2
Dalarna	5	0	—	—	—	—	—	—
Dalsland	12	3	3	—	—	—	—	—
Gotland	69	32	32	—	—	—	—	—
Gästrikland . . .	2	0	—	—	—	—	—	—
Halland	36	9	7	2	—	—	—	—
Hälsingland . . .	9	0	—	—	—	—	—	—
Härjedalen . . .	0	0	—	—	—	—	—	—
Jämtland	3	0	—	—	—	—	—	—
Lappland	2	2	—	2	—	—	—	—
Medelpad	0	0	—	—	—	—	—	—
Norrbottn	3	0	—	—	—	—	—	—
Närke	3	1	1	—	—	—	—	—
Skåne	199	46	35	3	2	6	—	—
Småland	88	21	18	1	2	—	—	—
Sörmland	5	1	1	—	—	—	—	—
Uppland	14	0	—	—	—	—	—	—
Värmland	5	0	—	—	—	—	—	—
Västerbotten . .	2	0	—	—	—	—	—	—
Västergötland .	222	64	62	1	1	—	—	—
Västmanland . .	6	1	—	—	1	—	—	—
Ångermanland . .	2	0	—	—	—	—	—	—
Öland	24	5	4	1	—	—	—	—
Östergötland . .	43	9	9	—	—	—	—	—
Hela riket	803	203	178	11	6	6	0	2

För jämförelsens skull följer jag emellertid Rehnberg och räknar ej med de nämnda orterna på kartan, fig. 3, utan betraktar som resistent orter enbart sådana, som är negativa såväl 1954 som 1962. Medan Rehnbergs tabell (s. 109) upptar 803 negativa orter (=33,4 %), har detta antal 1962 sjunkit till 203 (=8,5 %). Seden har således undergått en mycket stark fortsatt spridning. Kartan, fig. 3, visar, att de resistent orterna är belägna i sydvästra Sverige och på Gotland. Karesuando och Tärna i Lappland faller utanför kartan. Provkartering med yttäckningsmetoden visar, att de negativa socknarna ofta bildar sammanhängande men dock ej helt intakta områden. Tabellen visar, att av de negativa kyrkogårdsorterna är

3. Kyrkogårdsorter varå gravljus ännu 1962 icke förekom. A betecknar ort med mindre än 10 %, B 10—30 %, C 30—50 %, D 50—70 %, F minst 90 % tätortsbefolkning. Beläggsprotokoll förvaras i Folkliksarkivet, Lund, nr A 943.

icke mindre än 178 A-orter, 11 B-orter, medan 14 orter har högre utbaniseringsgrad. (Enligt Rehnbergs skala motsvaras detta av 203 C-orter, 19 B-orter och 0 A-orter). Av intresse är att orterna med hög eller full urbaniseringsgrad (D,F) har en mycket perifer belägenhet i förhållande till sedens spridningscentrum i stockholmsregionen. Alla D-orterna finner vi i Skåne, de två F-orterna i Bohuslän, där seden haft svårigheter att vinna insteg.

En granskning av de 14 CDF-orterna visar, att den del av befolkningen i dessa, som livnär sig av jordbruk och binärningar, i förhållande till den del, som lever av industri och hantverk, överväger i 8 fall, medan dessa två näringsgrupper är jämnstora i 2 fall, och industrin överväger i 2. Detta antyder, att befolkningens näringsgren även kunnat ha en viss betydelse för nyhetsaccepteringen. Ett slående exempel utgör även den ensamma negativa kyrkogårdsorten Gunnilbo i Västmanland. Den är visserligen C-ort, men 70—80 % livnär sig av jordbruk och binärningar, medan blott 10—20 % lever av industri och hantverk. Folkräkningen ger således möjligheter att även analysera sambanden med näringsstrukturen.

Bekräftar kartan, fig. 3, Rehnbergs anteckningar om urbaniseringsgradens betydelse i innovationsförloppet, visar den å andra sidan, att det är lika nödvändigt att beakta lägesfaktorn. Kartorna, fig. 1 och 3, visar begynnelse- respektive slutfaserna i förloppet. Att vi på 1962 års karta saknar anhopningar av resistent småförsamlingar i Östergötland, måste bero på att seden här accepterats på ett tidigare stadium än i motsvarande församlingar väster om Vättern. Kulturkontakterna mellan Östergötland och Västergötland är mycket små, och infallsvinkeln från stockholmsregionen i nordöst har varit så begränsad, att en fördröjning uppstått. En sed på individualnivå, som sprids från fastlandet måste rimligen också sent accepteras på Gotland, då närkontaktfältet här är avbrutet på alla håll.

Nyhetsmotsåndet och den kyrkliga strukturen. Företeelsens nära förbindelse med kyrkliga företeelser både rumsmässigt (kyrkogården, som merendels är belägen invid kyrkan) och genom anknytningen till de kyrkliga helgerna (materialet från 1962 visar, att tändningstill-

fällena liksom tidigare främst varit jul och allhelgona: 77 respektive 53 % av svaren) har föranlett Rehnberg att undersöka sambandet med landets kyrkliga struktur. Han anför "ett antal exempel från olika delar av landet, där orter präglade av högre kyrksamhet i viss utsträckning visat mindre intresse för gravljusnyheten. Denna tendens synes beaktansvärd, även om det vore möjligt att på åtskilliga håll finna enstaka exempel där överensstämmelserna icke råder i det enskilda fallet" (s. 286). Hur stämmer detta med läget 1962, vilket är lättare att överblicka än situationen 1954? Samtliga de resistent orterna i Bohuslän är präglade av hög, om än inbördes växlande kyrksamhet (A-orterna 11,4—31,0 %, B-orterna 10,6 %, F-orterna 6,1—7,2 % enligt statistiken i Handlingar rörande prästmötet i Göteborg 1963). De resistent orterna i Skåne hör däremot delvis till lundastiftets okyrkligaste bygder.

Jämförelser av denna art leder således knappast till något entydigt resultat. I stället för att genom exemplifiering söka påvisa samband skulle jag vilja föra in andra ljusseders spridning i diskussionen. Material härför erbjuder svaren å Kyrklig sed 1962. Frågan "Firas luciahögtid i kyrkan?" har ställts i avsikt att beläsa, i vilken utsträckning en sed, som är starkt belastad såväl genom sitt ursprung med associationer till helgonkult som genom sin utformning (ofta med skönhetstävlingar och show), verkligen kunnat vinna insteg i kyrkorummets och anpassas till någon form av andaktsutövning. Materialet visar, att dylika luciahögtider 1962 hölls i 20,7 % av landets kyrkor om än i växlande former (stundom i olika föreningars regi). Medan accepteringen i Värmland uppgick till icke mindre än 42,6 %, var den i det närbelägna Göteborgs stift blott 1,8 %. Denna låga siffra kan ej bero på bristande information, då Lucia är en sed, som emanerar från Västsverige. Uppenbart är att vi här verkligen liksom möjligen i Skara stift (5,1 %) kan tala om ett motstånd från kyrkans sida. I Lunds och Visby stift, som ännu 1962 hade ett stort antal församlingar, vilka var resistent mot gravljus, var däremot accepteringen 30,4 respektive 17,6 %. Profilen i Göteborgs stift är således i detta fall mycket tydlig. Kan den bottna i allmän ovilja emot nya ljusseder?

Som Rehnberg visar, möter vi även en ljus-

renässans vid kyndelsmässan. I frågelistan rörande kyrklig sed 1962 har frågan "Förekommer ljusceremonier i kyrkan vid Kyndelsmäsotid?" närmast ställts för att belysa spridningen av en ljussed med stöd i kyrklig tradition. Till skillnad från Lucia har vi här att göra med en sed, vid vars spridning prästerskapet och kyrkan närstående personer haft en avgörande betydelse. Från icke mindre än 42 % av landets församlingar lämnades jakande svar. Stockholms stift ligger i toppen med 68,4 %. Under medelprocent ligger Lunds stift, (17,4 %), Göteborgs stift (15,6 %) och Visby stift (13,2 %). Skara stift har däremot en så hög nivå som 58,3 %. Medan den låga spridningen i Lunds stift uppenbarligen sammanhänger med att här finns många småförsamlingar och svårigheter att anskaffa ungdomar för ljusståg etc., kan detta icke gälla Göteborgs stift i lika hög grad. Vi har tydligen också i detta fall ett motstånd i Göteborgs stift churu icke lika stort som mot luciaseden.

Genom analys av anfört slag finns det vissa möjligheter icke blott att understryka ljusrenässansen utan även att undersöka skiftningarna i accepteringsvilligheten i olika delar av landet och studera om samma regler gäller för spridningen av kyrkliga ljusseder som för gravljusseden på individualnivå. En mycket intressant sammanställning av uttalanden från präster rörande gravljusseden, som Rehnberg redovisar på s. 174, visar en hel skala från tydligt positiva till tydligt negativa.

Gravljusseden har svarat emot ett behov hos nutidsmänniskorna, eljest hade den ej spritts i den omfattning, som blivit fallet. Rehnbergs analys av de olika faktorerna som spelat in,

har många aspekter och erbjuder en rad intressanta iakttagelser, där perspektiven vidgats ut över Europa. En enda synpunkt må ytterligare understrykas. Endast i obetydlig utsträckning har elektrisk belysning förekommit i gravlyktoer (om sådan belysning i granar på kyrkogården se LUF 11076:31, 11122:25), trots att detta med hänsyn till väder och vind vore rationellt (s. 181). Svaren å Folklivsarkivets frågelista, "Begravning", visar, hur vid sekelskiftet pärlkransar från städer och samhällen spreds ut över landets kyrkogårdar. Pärlkransarna och gravljusen är båda en form av gravsmäckning, men de är uttryck för två helt skilda tidsklimat. Pärlkransarna är karakteristiska produkter av den nya tidens industrialism. De beständiga kransarna, som prydde gravarna om sommaren och togs in om vintern (alltså precis motsatt förhållande till gravljusen), föll det nya seklets människor i smaken, medan en senare generation kastade dem på skräphögen. Gravljusen återspeglar vårt behov mitt i neonljusens och strålkastarnas tid av milda, flämtande lågor.

Sekelskiftets museimän samlade ej pärlkransar, men Mats Rehnberg har under sitt grundliga och omfattande studium av gravljusseden försett Nordiska museet med ett rikt sortiment av gravlyktoer. Det är liksom avhandlingens i sig själv måhända ett signum på ett nytt musealt och vetenskapligt tidsklimat. Museimannen såväl som etnologen har båda rätt och skyldighet att intressera sig för samtidsföreteelserna. I detta avseende önskar man, att Rehnbergs mångfasetterade och innehållsrika avhandling måtte bli en förebild.

BRITA EGARDT: *Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar.* Nordiska museets handlingar 57. Lund 1962. 315 s., ill. Pris kr. 40:—.

en rationell hushållning och de svårigheter de skapa för hjälpaktioner i de s.k. utvecklingsländerna.

Med utgångspunkt från det praktiska behovet av sådan upplysning utgav den amerikanske geografen Frederick J. Simoons 1961 ett arbete kallat "Eat not this Flesh. Food Avoidances in the Old World", sammanställt av ett omfattande och värdefullt material, om också detta inte alltid i detalj blivit kritiskt genomlyst. Simoons, som beträffande uppkomsten av

Till det mest svårförklarliga i folkens liv hör utan tvivel motviljan på många håll mot användningen av vissa födoämnen. I våra dagar ha dessa problem fått ökad aktualitet genom de hinder som sådana föreställningar resa för

föreställningarna om hästköttet uttalar sig med stor försiktighet, publicerar t.o.m. en utbredningskarta över Horseflesh Eating (s. 81). En långt mera nyanserad och analytisk framställning av motviljan mot att äta hästkött har Brita Egardt — som inte känner till Simoons skrift — givit i sin doktorsavhandling Hästslakt och rackarskam, som ventilerades hösten 1962 vid Lunds universitet och som belönades med docentur i Nordisk och jämförande folklivsforskning.

Egentligen är det två, dock nära samhörande folkliga fördomar, för vår tids människor mer än vanligt gåtfulla, som göras till föremål för granskning, nämligen dels oviljan mot ätande av hästkött, dels tabuföreställningarna i anslutning till hästslakten, vilka som konsekvens medförde att den som utförde sådant arbete blev betraktad som ärelös.

Ur metodisk synpunkt mönsterig är den kritiska granskning som ägnas den hittills mest gängse förklaringen till aversionen mot hästkött, nämligen som utslag av kristendomens avståndstagande från de hedniska offerceremonierna, i vilka skulle ha ingått ett rituellt förtärande av offerdjuret — hästen. Förf. visar här, hur en löst fundad hypotes genom att upptagas i ett bestämt propagandasammanhang blev så inarbetad i det allmänna medvetandet, att den sedan tanklöst upprepats ända till våra dagar, inte blott i den populärvetenskapliga litteraturen utan även av många eljest kritiskt skolade forskare. I detalj klarlägges hur vanföreställningen uppkommit, ett kapitel ur forskningshistorien som också äger självständigt värde som ett talande exempel på arten och genomslagskraften hos upplysningstidens i huvudsak litterära reformverksamhet på näringslivets områden.

Mycket klagörande är förf.:s utredning om hur fördomen mot ätande av hästkött sammanhänger med de kristna födobestämmelserna, vilka i sin tur gå tillbaka på gammaltestamentliga bestämmelser, möjligen också som den tyske forskaren K. Böckenhoff anser på dietetisk praxis i de kulturer där reglerna först utformades.

Dispositionen av undersökningen i stort är synnerligen klar. Till huvudavsnittet om fördomarna mot köttätandet och mot slakten ansluter sig en kortfattad översikt över avliv-

ningsmetoderna för häst, hund och katt, och framställningen om hästslaktaren och hans arbeten omfattar även en granskning av de folkliga benämningen på denne yrkesman liksom en framställning av hans sociala ställning och förhållande till bödeln. Slutligen granskas själva ärelöshetsbegreppet och dess samband med den europeiska kontinentens hantverksorganisation. Inom denna ram blir kompositionen ibland litet nyckfull och slingrande, varigenom läsaren kan ha svårt att finna sig till rätta, men boken präglas av en god och ändamålsenlig stil, som hjälper till att hålla intresset fångat.

Med stor omsorg har författaren sammanfört vad som kan vara att hämta i de centrala arkiven för folktradition, i första hand de i Göteborg, Lund, Stockholm och Uppsala men även det relativt nyttillkomna i Umeå. Det är sannolikt att ytterligare material hade kunnat hämtas från arkiven i Härnösand (med Levi Johanssons mycket värdefulla äldre samlingar) och Örebro (med bl.a. Maja Forsslunds uppteckningar). Inte heller P.A. Säves Gotländska samlingar i Uppsala universitetsbibliotek synas ha blivit utnyttjade. Även i den topografiska litteraturen finnes ett och annat, ägnat att nyansera uppfattningen om hästslaktarens ställning i samhället.¹ Några av dessa framställningar äro naturligtvis särskilt värdefulla genom att uppgifterna framläggas i sin kontext och i relation till arbetslivet i övrigt. Ur denna synpunkt kan man tycka att H.I. Koblauchs arbete *Fra den gamle Slaagtergaard* (1954) fått en för undagömd plats. För frågan om hästslaktandets psykologiska bakgrund i dess olika fasetter ger denna skildring från Köpenhamn, som författaren visserligen i förbigående anför, mer än de flesta andra. Slutligen kanske det inte är ur vägen att i förbigående nämna, att i litteraturföreckningen saknas den väl nästan enda tidigare systematiska behandlingen på svenska av detta ämne, nämligen Louise Hagbergs lilla uppsats *Fördomen mot hästkött*. En kulturhistorisk studie, tryckt i *Tidskrift för hemmet* 1917—18. Den är obetydlig och inte särskilt djupgående,

¹ Abraham Hülphers säger t.ex. i sin lappmarksbeskrivning från 1790, tryckt 1922, att hästkött "i sednare år" börjat ätas där och hänvisar till sin källa *Dagligt Allehanda* 1784 (Hülphers s. 18).

men dess författare har ändå klart betonat ämnets stora intresse.

I ett hänseende har författaren bedrivit egen materialinsamling av principiellt viktig karaktär. Hon har nämligen med användande av esperanto gjort en världsomfattande undersökning med hjälp av en enkät, på vilken mer eller mindre utförliga svar erhållits icke blott från europeiska länder utan även från övriga världsdelar. När det gäller sistnämnda uppgifter kan man självfallet ställa sig kritisk, eftersom det ligger i sakens natur att svaren närmast måste hänföra sig till de europeiserade förhållandena. Framför allt för Asiens del hade en genomgång varit påkallad av det omfattande källmaterial, som från äldre tid föreligger i resebeskrivningar och annan litteratur. Själva greppet att använda den internationella esperantoorganisationen för en vetenskaplig uppgift av detta slag är emellertid i och för sig värt allt erkännande.

Stor omsorg har förf. lagt ned på att sammanställa rättsfall som kunna belysa föreställningarna om hästslaktarens anseende och de förändringar som detta undergick under tidernas lopp. Denna rättskasuistik bygger i första hand på en systematisk genomgång av de i tryck utgivna domböckerna. En kontroll som jag utfört visar att hon fått med allt vad man rimligen kan begära, även om tillägg kunna göras, framförallt ur ännu inte publicerat material.

Bland nyare litteratur har vad som förbi-setts av författaren knappast någon större betydelse, om man undantar Holger Jørgensens lilla studie om Rakkeglas, i Arv og Eje 10 (1961). Den innehåller åtskilligt mer än vad titeln antyder och är därtill rikt dokumenterad. Märkligt nog har hänsyn inte heller tagits till Wolfgang Jacobeits likaledes 1961 utkomna stora arbete "Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts". Denna bok innehåller inte blott ett omfångsrikt kapitel betitlat „Der unehrliche Schäfer“, som ger en bred framställning med synnerligen belysande paralleller till rackarens oärlighet, utan där finnes även ett avsnitt „Der Schäfer als Schinder“, som direkt behandlar för förf. aktuella frågor. Det är emellertid ett gott betyg för Egardts avhandling, att det framlagda materialet inte på någon punkt synes strida mot hennes slutsatser.

Till skillnad mot vad som gäller Jacobeit och tysk forskning i allmänhet har författaren avstått från att till belysning av föreställningarna utnyttja den folkliga litteraturens vittnesbörd. Särskilt från Gotland finnes eljest material av detta slag. P.A. Sæve nedtecknade sålunda 1850 i Rone på Gotland en hästvisa, som väl snarast har karaktär av skämtvisa eller skändningsvisa men som under alla förhållanden pekar på den även av författaren efter Sæve anförda seden att ta tillvara någon del av köttet, när man sköt ett russ.² I August Fredins Gotlandstoner anföras två sådana visor, bland vilka en rackarvisa från Linde börjar:

Vör ska ga äut pa prästæbakken — trai falla ralla la la la

stikkæ præstens Nækku mitt i nakken — trai falla ralla la la la³

Den andra är Lunsens visa från Burs — Lunsen är för övrigt ett rackarnamn, som förf. inte fått med. Den ger goda bidrag till den psykologiska bakgrunden och slutar:

Næ andræ stakklar græmä si, va di ska fa ti mat,

da sættar Lunsen fram itt himlandæ kyttfat. Dæn fåugælen, sum klungkar, ja han fa bæitæ smat

æuta di gamblæ hæstar, sum Lunsen haver flat.

Klungk, fåugel, singg! för Lunsen han mår väl!⁴

Kanske är det ingen tillfällighet att just på Gotland, där föreställningarna om hästslaktens skamlighet inte synas ha varit så utpräglade, inställningen till förtäring av hästkött uppenbarligen varit något ambivalent. Från andra håll i Sverige känner jag sådana nedslag i folkdiktningen egentligen endast i samband med hästslaktspropagandan, t.ex. en lång dikt från Lidens socken i Ångermanland, upptecknad av Carl-Herman Tillhagen:

I Lidens socken en bonde bor, hallintalin-tali, en bonde bor,

som haver slaktat en gammal brok, fantilejan, som haver slaktat en gammal brok, fantilejan,

O! Erse håll i och lappen stick, hallintalin-

² Visan är tryckt av Herbert Gustavson i Gotländska visor 1951, s. 362 ff.

³ Svenska landsmål 29, 1909—32, s. 114.

⁴ Svenska landsmål 29, 1909—32, s. 143.

tali, lappen stick,
och Dynje-Masse rörde med all sin makt,
fantilejan.

Dynje-Masse var bondens hustru och en lapp anlätades, som ofta i Norrland, såsom hästslaktare. Händelsen som ligger bakom denna visa skall ha ägt rum på 1860-talet och väckte stort uppseende. En liknande visa från Torpa socken i Östergötland, som går tillbaka till 1800-talets förra hälft, handlade om en präst, som hade en vit märr, som han själv slaktade när hon inte längre var arbetsför. Av visan är endast ett fragment bevarat:

Bakom logen uti ett kärr,
där slakta prästen sin vita märr.⁵

En viss osäkerhet vidlåder författarens behandling av det fornvästnordiska materialet. När hon s. 97 anför Ares Íslendingabók har hon inte lagt märke till att det är Ares egen framställning av de kristna bestämmelserna som skildras och inte längre Thorgeirs tal, som vid denna punkt är avslutat. I stället för att använda en tryckt dissertation av en tysk forskare hade förf. när det gäller Nialasagan bort konsultera Einar Ól. Sveinsson, vars epokgörande framställningar hade kunnat lämna god ledning. Brita Egardt säger med rätta: "En noggrann källkritisk granskning är dock nödvändig innan uppgifterna i de olika sagorna godtagas som historiska vittnesbörd". Hon hade emellertid då själv bort gå till källorna — nu anföres t.ex. Sverre efter Edvard Bulls Jämtlandsbok (s. 101) och den s.k. Stora sagan om Olaf Tryggvason efter Fornmannasögur 1825 i P.E. Müllers Sagabibliothek. På samma sida talar hon om "nedtecknaren av Håkon den godes saga", medan det torde vara allmänt erkänt, att man beträffande kungasagor endast kan räkna med författare och redaktörer. S. 102 säger förf., att man inte utan vidare kan antaga, att svenskar i särskilt stor utsträckning brukade äta eller offra hästar, därför att de i Olaf Tryggvasons saga kallas för hästätare. Det är emellertid inte i denna saga, i den utformning den finnes i Heimskringla, som beteckningen används. Den brukas i stället i den version från omkring 1200 som uppkallats efter den s.k. Odd Munk. Man lägger märke till att notisen

⁵ Båda visorna efter uppteckningar i Nordiska museets arkiv.

däriigenom är ganska tidig och måste tillmätas en viss betydelse. Även i övrigt hade det säkerligen varit av värde om förf. begagnat de senast utkomna standardutgåvorna. När förf. intresserar sig för de isländska lagbestämmelserna och deras gammaltestamentliga bakgrund hade det väl även funnits anledning uppmärksamma den tyska Sachsenspiegel, som innehåller klara föreskrifter av liknande art. Den berömda Dresdener-handskriften avbildar dessutom hur man sticker hästen, ett husdjur som det inte är tillåtet att äta, genom ögat, medan ett horndjur som var ätbart blir slaktat på vanligt sätt.⁶ Vad dessa födoförbud beträffar måste man för att inte finna dem alltför naiva vara väl insatt i tidens föreställningsvärld. Man måste t.ex. veta att med "sjökalven" hos Olaus Magnus (Egardt s. 103) avses valen, vilken i västnordisk kristenrätt räknades till fiskarna. Därigenom var det tillåtet att äta valkött i fastan, medan säl och valross voro förbjudna (jfr John Granlunds kommentar till Olaus Magnus, s. 482).

Inte alltid håller författaren riktig ordning på personer och orter, som hon har anledning att beröra. Jag nämner endast ett par exempel. Den "Adolph Stenhammar, präst i Söderköping", hon anför s. 41 var den välkände Adolf Stenhammar, prästvigd 1755 och huspredikant hos baron Hamilton på Blekhem i Tjust, kyrkoherde i V. Ed därstädes till sin död 1789 (Westerlund-Setterdal, Linköpings stifts herdaminne 4:1, 1920, s. 29). Inte heller är det så lätt att förstå att med "lägret å Suhlbohed", varifrån hertig Fredrik Adolf skriver till Adam Cederhjelm, menas Västmanlands regementes gamla mötesplats Salbohed. S. 56 skriver hon: "Av Sillén på Rhyda får t.ex. Cederhjelm följande underrättelse: ———". Den åsyftade är Georg Wilhelm Sillén, adlad 1770 af Sillén — det ifrågavarande brevet är skrivet 1784. Rhyda är Ryda kungsgård i Nysätra socken, Uppland, och det kan ha sitt intresse att veta att af Sillén var en av tidens främste och mest vittberesta diplomater.

Brita Egardts avhandling utmärker sig i ovanlig grad för självständighet. När förf. utreder orsakerna till aversionen mot hästkött

⁶ Karl von Amira, Die Dresdener Bilderhandschriften des Sachsenspiegels 2, 1926, s. 40 f.

som födoämne, erinrar man sig Karl Olivecronas kloka ord om bedömningen av doktorsavhandlingar: "Halva arbetet kan stundom bestå däri, att man frigör sig ur en invand, allmänt accepterad men likväl förlegad frågeställning." (Svensk Juristtidning 48, 1963, s. 531) Sammanställningen av nya data till ämnets belysning får också sägas vara imponerande, men då och då saknar man likväl information om frågor som äro ägnade att ytterligare nyansera en undersökning av detta slag. Jag nämner i det följande några av dessa förhållanden, som jag tycker förf. bort ägna större uppmärksamhet.

Man hade väntat sig att någonstädes finna sammanförda de vittnesbörd vi ha om användningen av hästkött som föda i förhistorisk tid. Redan Sophus Müller visade, att det ingick i dieten under bronsåldern (Aarbøger 1920, s. 16) och från folkvandringstid uppträda hästben t.ex. i Vallhagar på Gotland på ett sådant sätt och till ett sådant antal, att man med säkerhet ansett sig kunna sluta sig till att hästkött var ett viktigt inslag i kosthålllet (Bengt Lundholm i Mårten Stenberger, Vallhagar 2, s. 86 ff). Även i Hedeby har man funnit talrika hästben, som Herbert Jankuhn tolkar som rester av kultiska måltider (Jankuhn. Haithabu, 1938, s. 176 f). I detta sammanhang bör påpekas, att förf. s. 183 råkat förlägga Bokarnfyndet från yngre bronsålder till Danmark, fastän sjön ligger på gränsen mellan Stavby och Rasbokils socknar i Uppland.

Förf. betonar att "hästen, också hos folk som i vanliga fall ej använde den som slaktdjur, alltid har ätits i nödtider, t.ex. vid belägringar, hungersnöder etc" (s. 62). I själva verket torde detta ha skett i ännu större utsträckning än vad dessa ord låta ana och så många upplysningar finnas härom även från äldre tid, att man har skäl misstänka att bruket att äta hästkött aldrig helt dött ut hos den fattigare befolkningen. När uppmärksamheten i detta sammanhang särskilt fästes vid det lägre prästerskapet, vilket som bekant mycket ofta levde under de mest pauvra förhållanden, så berodde detta givetvis på den särskilda ställning som kyrkans tjänare innehade. Det var säkerligen den kalla nöden som kom f.d. fältpräster och komministrar att själva uppträda som hästslaktare och därmed ta risken att fördömas

av de besuttna. Förf. ger flera belysande exempel, men i domböcker och herdaminen äro änu flera sådana att hämta.

Kanske har förf. något kommit att överdriva det rationella draget i 1700-talets hästköttspropaganda. Man har ingen anledning att tveka om att hos åtskilliga av dess ledande män fanns en klar tanke av nationalekonomisk och säkerligen även filantropisk karaktär. Men i sin praktiska utformning och vid genomförandet fick rörelsen mycket av den modekaraktär som vi så väl känna från våra egna dagar. Den som erinrar sig något äldre sådana halvt religiösa företeelser som vegetarianism, youghurtätande, absolutism etc. har inte svårt att föreställa sig, hur det hela gått till. Den målmedvetna dirigeringen av livsföringen sker inte bara på statlig väg utan även genom insatser av fria grupper med självtagen myndighet.

Förf. visar övertygande att den aversion som funnits — och finnes — mot hästkött går tillbaka på den kristna kyrkans födoämnesförbud, men hon stannar där och gör inget försök att belysa härkomsten av dessa. Det är sannolikt, att hon här kunnat komma längre, om hon konfronterat de kyrkliga källorna med antik medicinsk litteratur — redan Galenos anser hästkött vara en osund, ja rentav dödsbringande föda. Hans uppfattning går helt säkert tillbaka på andra föreställningar än de semitiska kostreglerna. I stället har man anledning att fästa uppmärksamheten vid de inreasiatiska nomadfolken, för vilka hästkött sedan urminnes tid varit en naturlig och nödvändig föda. En genomgång av de rika uppgifter som stå till buds om dessa förhållanden skulle sannolikt bidra till att skapa klarhet om uppkomsten av de äldsta kristna födoförbudet. Kanske äro dessa — liksom de antika föreställningarna över huvud — att fatta som ett avståndstagande från barbarkulturerna?

De svåra frågorna om oärlighetsbegreppet som förf. kommit in på i samband med hästslaktaren och hans ställning i samhället har hon helt naturligt inte kunnat bringa till någon slutgiltig lösning. Den vetenskapliga diskussionen om denna märkliga motsvarighet till hinduernas kastväsen fortgår oförminskad, särskilt inom tysk forskning. Emellertid är hennes tolkning av föreställningen om rackarens "oärlighet" — varmed alltså inte menas

oärlighet i vår mening — såsom ett utflöde av den internationella skråorganisationen säkerligen riktig. Enligt förf. har denna i huvudsak skett via stadskulturen, för Sydsvriges del dock kanske även genom direkta impulser till landsbygden. Vid disputationen gjorde andre opponenter professor Helmer Tegengren sannolikt, att inflytandet kunnat nå oss även på andra sätt, närmast över de gamla järnbruken.⁷

Brita Egardt har i sin bok upptagit till grundlig behandling ett betydelsefullt ämne och förstått att därvid undanröja många vanföreställningar som fått stor spridning i både vetenskaplig och populär litteratur. Hennes kritiska begåvning och hennes kloka avgränsning av materialframläggande och slutsatser ha givit ett värdefullt och bestående resultat.

Gösta Berg

E. MANKER: *Kvarnarna på Tjörn*. Nordiska museets handlingar 64, Stockholm 1965. 292 s., ill. Pris kr 50:—.

Mankers materialpublikation om kvarnarna på Tjörn förefaller vara en spekulativ i en tjörnisk kvarnpassion som inte känner andra gränser än kommunens. Varje kvarn och kvarnlag på ön får sin beskrivning s. 47 till 125, samt återfinnes i översiktlig tabellform s. 138 till 148. Tjörnomaner hugnas därtill med 250 foton i slutet av boken. Ett sextiotal kvarnbilder utgör här ett av de värdefullaste inslagen i boken, medan ett trettiotal (30-tal) foton av kvarnstenar som bordsskivor, trappsteg etc närmast gör normalläsaren brydd för att inte säga generad. Bokens värde sägs ligga ”just i en uttömmande framställning av materialet, där såväl detaljerna i hela sin variationsrikedom som en sammanfattningens totalbild kan komma forskningen tillgodo”. Fältforskaren Manker är värd allt beröm för sin nit, men för egen del känner jag mera förfäran än beundran över författaren utgivaren och den hämningslösa trosvissitet som måste vara grunden för den lyxförpackade publiceringen av råmaterialet.

⁷ Jfr Tegengrens recension i tidskriften *Arv* 18—19, 1962—63, s. 415 ff.

Manker har medtagit åtskilliga kvarnhistoriska översiktsverk i sin litteraturförteckning, det är väl dessa som skall ligga bakom hans korta ”historik”. Genom Mankers dessbättre säregna hänvisningskonst har inte minst anmälaren råkat illa ut. Bl. a. finner jag till min förbluffelse att jag skulle ha anfört arkeologiska fynd av vattenkvarnar från 700-talet f. Kr. i Anatolien (M. s. 11 och not 4), medan jag själv var av uppfattningen att jag ifrågasatte både dateringen och den tekniska bestämningen av dessa fynd, (se Sven B. Ek, *Väderkvarnar och vattenmøllor*, s. 58 f, Lund 1962). Att jag (s. 49 ff) påvisat att det saknas bevis för skvaltor ”i Antikens länder” hindrar inte M. (s.11) att hänvisa till mig som en källa för den motsatta uppfattningen. Att de horisontella väderkvarnarna blev ”allmänna” inte bara i Persien utan också ”andra delar av Orienten” samt spreds till Europa (M. s. 12) är nog uppgifter som Manker själv bör stå för. Inom kort kommer jag att publicera en utredning om de europeiska horisontalkvarnarna i vilken jag hävdar att inget samband kan iakttagas mellan dessa och de seistanska (s. ö. Persien). Att icke ställbara väderkvarnar med horisontal vingaxel förekommit i Persien, vilket M. uppger s. 20, är oriktigt som jag tidigare påpekat (s. 68). Det finns ingen anledning att kalla just den lilla uppländska skenkvarnen (se Ek s. 19) för en variant av stubbamøllan eller stolpkvarnen som Manker gjort (s. 29 not 27). Skenkvarnen — ”Paltrockmühle” — är ju en gammal och välkänd typ som regionalt har haft stor användning på kontinenten.

Ytterligare erinringar kunde göras mot Mankers lilla men illa smälta kvarnhistorik, de allvarligaste av oriktigheterna har väl dock härmed korrigerats. Några andra randmärkingar förtjänar kanske också tagas med. Mankers säger s. 154, att väderkvarnarna i Göteborgs och Bohus län under förra hälften av 1800-talet endast kunde ”ha räknats som husbehovskvarnar” i de statistiska uppgifterna. Säkerligen var övervägande delen husbehovskvarnar men ingalunda på grund av någon nyckfull skönbedömning från myndigheternas sida. Tullresp. husbehovskvarn var kamerala termer som betecknade kvarnrörelsens karaktär. Skvaltor och tom hästkvarnar kunde vara tullkvarnar, givetvis kan också en del väderkvarnar i Bo-

huslän ha varit det. Kvarntypen säger i och för sig ingenting.

Manker har påvisat att en del av de äldsta hättkvarnarna på Tjörn har varit timrade, vilket har kända motsvarigheter från Gotland, Uppland och Närke (Ek s. 114, 134). Iakttagelsen är värdefull, däremot är det föga troligt, att orsaken till deras ringa frekvens på Tjörn skulle vara timmerbristen som Manker menar s. 132. Hättkvarnen med resvirke och klädsel var ju den traditionella formen i Sverige och hela Västeuropa. De timrade svenska hättkvarnarna — och stubbamöllorna — utgjorde alltså snarare tillfälliga och lokala variationer av huvudformen.

Mankers kanske intressantaste fynd är en mindre hättkvarn med "pickelhuva" upptill — den senare f. ö. omotiverat jämställd med den mediterrana konhättan av Manker. Jag tror mig ha sett en motsvarighet i norra Halland men framför allt för varianten tankarna åt Finland och Estland. — Om förtjänsten med Mankers undersökning ligger i att en del stoff av vetenskapligt intresse onekligen har kommit i dagen, så ligger den överskuggande svagheten i att författaren inte gjort några försök att betrakta sitt material så som man väntar sig både av en forskare och den serie boken publicerats i.

Sven B. Ek

FÖRENINGSMEDDELANDE

Styrelseberättelse 1964

Föreningen för svensk kulturhistoria har under år 1964 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av Stiftelsen Skansens direktör professor Gösta Berg, ansvarig utgivare, professor Sigfrid Svensson, Lund, verkställande redaktör, samt föreningens sekreterare.

Under året har föreningen genom Statens humanistiska forskningsråd erhållit ett statsanslag om 6 000 kr som bidrag till tryckningen av tidskriften.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

<i>Ingående Balans Konto</i>	
1/1 1964	
<i>Tillgångar</i>	
Kapitalsamlingsräkning	16 404: 69
Postgiro	894: 56
Kassabehållning	444: 12
Nordiska museet för försäljning av RIG	597: 54
Tidskriften RIG	1: —
<u>Kronor</u>	<u>18 341: 91</u>
<i>Skulder</i>	
Ledamöters Fond	5 150: —
Tryckeri AB Thule för tryckning av RIG III & IV	7 256: 25
Obetalade honorar	568: 50
Att återbetala en felaktigt insänd medlemsavgift	10: —
Balanserat överskott	8 096: 10
∕ Årets förlust	2 738: 94
<u>Kronor</u>	<u>18 341: 91</u>

<i>Vinst- och Förlust Konto</i>	
31/12 1964	
<i>Intäkter</i>	
Medlemsavgifter	7 732: 75
Statsbidrag	6 000: —
Gåva	500: —
Räntor	476: 89
Försäljning av RIG	475: 46
Diverse inkomster	100: —
<u>Kronor</u>	<u>15 285: 10</u>
Årets underskott	3 265: 99
<u>Kronor</u>	<u>18 551: 09</u>
<i>Kostnader</i>	
Tryckningskostnader	15 297: 77
Honorar	1 440: —
Diverse omkostnader (emb., porto etc.)	1 813: 32
<u>Kronor</u>	<u>18 551: 09</u>

<i>Utgående Balans Konto</i>	
31/12 1964	
<i>Tillgångar</i>	
Kapitalsamlingsräkning, Handelsbanken	9 761: 58
Postgiro	1 460: 38
Kassa	195: 32
Nordiska museet, annonser i RIG under 1964	100: —
Tidskriften RIG	1: —
<u>Kronor</u>	<u>11 518: 28</u>
<i>Skulder</i>	
Ledamöters Fond	5 150: —
Tryckeri AB Thule, tryckning av RIG IV	3 816: 22
Honorar för RIG IV	370: —
Obet. annonsfaktura	27: —
Nordiska museet enl. redovisning	63: 89
Balanserat överskott	5 357: 16
∕ Årets förlust	3 265: 99
<u>Kronor</u>	<u>11 518: 28</u>

Stockholm den 1 april 1965.

Ingvar Andersson

Bo Westerberg

Marshall Lagerquist

Revisionsberättelse 1964

Undertecknade av föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för granskning av 1964 års förvaltning får härmed efter fullgjort uppdrag avgiva följande revisionsberättelse.

Vi har granskat föreningens räkenskaper för 1964 och funnit desamma vara förda med omsorg och reda, alla utgiftsposter vederbörligen verifierade och föreningens behållning i överensstämmelse med

oss företedda handlingar. Föreningens ekonomiska ställning framgår av bifogade vinst- och förlusträkning samt utgående balansräkning per 31/12 1964. Vi får därför tillstyrka, att föreningen beviljar skattmästaren och styrelsen full och tacksam ansvarsfrihet för det gångna årets förvaltning.

Stockholm den 10 september 1965.

V. Granlund

Anders Nyman

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

<i>Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar av Brita Egardt</i>	40:—	<i>Lapparnas heliga ställen av Ernst Manker</i>	100:—
<i>Väderkvarnar och vattenmøllor av Sven B. Ek</i>	45:—	<i>Modedröcker 1600—1900 av Gunnel Hazelius-Berg</i>	7:—
<i>Scots in Sweden av Jonas Berg och Bo Lagercrantz</i>	7:—	<i>Leksaker och spel av Arne Björnstad</i>	6:—
<i>Tapeter av Ingemar Tunander</i> ..	9:—	<i>Svenska byar, I—II, av Sigurd Erixon</i>	60:—
<i>Nordsvenska studier och essayer av Manne Hofrén</i>	30:—	<i>Smycken i svensk ägo</i>	24:—
<i>Bastu och torkhus i Nordeuropa av Ilmar Talve</i>	48:—	<i>Strängnäsminnen av Amelie Rundberg</i>	16:—
<i>Studier i svenskt repslugeri av Allan Nilson</i>	40:—	<i>Leva i brukssamhälle av Björn Hallerdt</i>	12:—
<i>Broderier av Anna-Maja Nylén</i> ..	5:—	<i>Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse av Rut Liedgren</i> ..	15:—, inb. 18: 50
<i>Svensk Jugend av Elisabet Stavenow-Hidemark</i>	17: 50	<i>Parkettläggarna av Arvid Lundström</i>	10:—
<i>Spelkort av John Bernström</i> ..	7:—	<i>Ur och urverk av Sten Lundwall</i>	18:—
<i>Bruksherrgårdar i Gästrikland av Hans Beskow</i>	45:—	<i>Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie av Gunnel Hazelius-Berg</i>	12: 50
<i>Papers on Folk-Medicine, utg. av Carl-Herman Tillhagen</i> ..	15:—	<i>Generationsväxlingen inom romantikens klassicism av Sten Lundwall</i>	40:—
<i>Flaskor och glas av Elisa Steenberg</i>	9:—	<i>Livgardisten han kommer till Gud. Studier i den militära folkdiktningen av Mats Rehnberg</i>	7:—
<i>Löfholmens Theatersällskap 1828—1830 av Arvid Bäckström</i>	15:—, inb. 20:—	<i>Kistor av Gösta von Schoultz</i> ..	4:—
<i>Dalmålningarna och deras förlagor av Svante Svärdröm</i> ..	18:—	<i>Ljusen på gravarna av Mats Rehnberg</i>	48:—
<i>Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94 av Anders Fahlbeck</i> ..	35:—	<i>Folkdröcker av Anna-Maja Nylén</i>	12:—
<i>Gångstigslandet av Sigurd Dahlbäck</i>	20:—	<i>Folkligt dröcktskick i Vingåker och Österåker av Anna-Maja Nylén</i>	16:—
<i>Ernst och Mimmi av Per Wästberg</i>	38:—	<i>Swedish Folk Art av Albert Eskeröd</i>	5:—
<i>Lappmarksgravar av Ernst Manker</i>	35:—		
<i>Fångstgropar och stalotomter av Ernst Manker</i>	100:—		

Nya böcker från Nordiska museet

Ljusen på gravarna

av *Mats Rehnberg*. 343 s. Ill. Pris 48:—

"Rehnberg har hittat på att undersöka en sed, som är i dynamisk tillväxt, och ser ut att bli allmänt rådande både i Sverige och eljest i Europa. Det gäller seden att på julafton men särskilt på Alla helgons dag sätta ljus på avlidna anförvantes gravar. Det låter speciellt. Men som Rehnberg fattar ämnet blir det intressant. Han visar nämligen att denna sed är både en del av Europas moderna historia och även ett uttryck av traditioner och samtida stämningar i skilda delar av Sverige."

John Landquist i Aftonbladet

"Det är en bok med snabba perspektiv, åt skilda håll. Kapitlen om ljusrenässansen är en eggande läsning, liksom särläggandet av allhelgonakulten och firandet av alla själars dag som motiv i det nya. Sökarljuset spelar runt horisonten och fångar in grekisk-katolsk ljuskult och romersk-katolsk, och man får viktiga perspektiv på synkretism, religionernas sammansyn, när protestanter övertar en katolsk sedvana som nästan kommit ur bruk."

S. U. Palme i Stockholms-Tidningen

Säljes i bokhandeln eller direkt från Nordiska museet